

Αγορά και σχεδιασμός: Η εξέλιξη των σοσιαλιστικών κοινωνικών δομών στην ιστορία και τη θεωρία

Στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 20ού αιώνα ανακόπηκε η προωθητική ορμή των μετακαπιταλιστικών κοινωνιών και, κατά συνέπεια, τέθηκαν σε αμφισβήτηση οι σοσιαλιστικές αντιλήψεις που βασίζονταν στη μαρξιστική θεωρία. Ο σάλος που προκλήθηκε δημιουργεί τόσο την ευκαιρία όσο και την ανάγκη για επανεξέταση της θεωρίας της σοσιαλιστικής οικονομίας. Σ' αυτό το άρθρο θα διερευνήσω κάποια συστατικά στοιχεία ενός πρόσφατα αναζωογονημένου θεωρητικού προβληματισμού για το σοσιαλισμό, βασισμένου στην εκτεταμένη ιστορική εμπειρία του 20ού αιώνα με τη μετακαπιταλιστική κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη.

Αυτή η μελέτη έχει τη σαφή πρόθεση να βοηθήσει ώστε να επανέλθει ο σοσιαλισμός στην επίθεση, τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη. Στηρίζεται σε δυο προκείμενες. Πρώτον, αν ο καπιταλισμός έχει ιστορικά όρια και έμφυτες αντιφάσεις, τότε η υπέρβασή του οδηγεί σε μια ποιοτικά διαφορετική και ανώτερη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, στην οποία αντιστοιχεί ο όρος «σοσιαλισμός». Σ' αυτή την περίπτωση, το θεμελιώδες επιχείρημα υπέρ του σοσιαλισμού δεν μπορεί να βασίζεται σε πραγματιστικούς συμβιβασμούς, όπως σε κάποια εκδοχή του σοσιαλισμού της αγοράς ή στη «ρυθμιζόμενη οικονομία της αγοράς» του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ. Η ποιοτική διαφορά και ανωτερότητα του σοσιαλισμού πρέπει να θεμελιώνεται σ' ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης συνεκτικό με τη γενική κριτική του καπιταλισμού.

Δεύτερον, οι εμπειρίες από τις κοινωνίες του υπαρκτού σοσιαλισμού —τη Σοβιετική Ένωση από τη δεκαετία του '30, τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης από τη δεκαετία του '40, τη Βόρεια Κορέα, το Βιετνάμ, την Κούβα— αποτελούν την ουσιαστική υλική βάση γι' αυτό το θεμελιώδες επιχείρημα. Ένα έντονο, αν και ανεπαρκώς αναγνωρισμένο, χαρακτηριστικό της σύγχρονης συζήτησης για την Αριστερά είναι η βαθιά αίσθηση της ήττας από τους πολιτικούς μετασχηματισμούς του 1989 στην Ανατολική Ευρώπη και τους τρέχοντες μετασχηματισμούς στη Σοβιετική Ένωση. Αυτή η αίσθηση διαπερνά αρκετά ιδεολογικά σύνορα κι είναι διάχυτη ιδιαίτερα ανάμεσα σ' αυτούς που θεωρούν τους εαυτούς τους εχθρούς των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Αν λάβουμε υπόψη τις περίπλοκες

* Ο David Laibman είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πόλης της Νέας Υόρκης και αρχισυντάκτης του περιοδικού *Science and Society*. Η Συντακτική Επιτροπή τον ευχαριστεί για την παραχώρηση του άρθρου του στην *οιποπία*.

και συχνά αφιλόξενες συνθήκες, τόσο εσωτερικές όσο και εξωτερικές, κάτω από τις οποίες αυτά τα καθεστώτα ήρθαν στην εξουσία, τα συστήματα που ανέκυψαν έθεσαν παρόλ' αυτά τα θεμέλια για την πρόοδο που δημιουργήθηκε μεταγενέστερα από τους εργαζόμενους και καταπιεσμένους λαούς τόσο στον «πρώτο» όσο και στον «τρίτο» κόσμο. Αυτή η εμπειρία—ιδιαίτερα τα συστήματα σχεδιασμού, οι εργασιακές συμμετοχικές δομές, καθώς και οι θεσμοί και η συναίνεση που στήριζαν την κοινωνική ευημερία και ισότητα—πρέπει να επανεξεταστεί και να επανεκτιμηθεί, ώστε τα στοιχεία διαρκούς σημασίας να μπορούν να ενταχθούν στην προοπτική του μελλοντικού σοσιαλισμού. Μ' άλλα λόγια, οι προοπτικές του σοσιαλισμού είναι στενά δεμένες με τις πραγματικές ιστορικές εμπειρίες του μέχρι σήμερα σοσιαλιστικού οικοδομήματος. Η επίκληση στο κενό, ενός νέου, τρίτου δρόμου ανάμεσα στον παλινορθωμένο καπιταλισμό και την παλινορθωμένη γραφειοκρατία είναι φωνή βοώντος εν τη ερήμω, που παραπέμπει το σοσιαλισμό σ' ένα ουτοπικό αδιέξοδο.

Σ' αυτό το άρθρο δε θα αποπειραθώ να συνοψίσω την ευρεία και διογκούμενη φιλολογία πάνω στο σοσιαλισμό. Το αντικείμενό μου είναι να παρουσιάσω και να αναλύσω βασικές αντιλήψεις για τη σοσιαλιστική ανανέωση, με την ελπίδα ότι άλλοι θα τις αξιοποιήσουν και θα παραγάγουν περαιτέρω σκέψη στο ίδιο πνεύμα.

Στην πρώτη ενότητα θα διαγράψω τα στάδια στην ανάπτυξη των κεντρικών οικονομικών θεσμών της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Ο σκοπός δεν είναι η δημιουργία ενός λεπτομερούς προσχεδίου, αλλά μάλλον μια επεξεργασία κεντρικών απόψεων, ειδικά στο πεδίο του συστήματος του σχεδιασμού και της αγοράς. Στη δεύτερη ενότητα θα συγκεντρώσω στοιχεία για την υπεράσπιση ενός περιεκτικού μοντέλου σχεδιασμού με τη μορφή της κριτικής μιας σκέψης μονοδιάστατα προσανατολισμένης στην αγορά. Αυτή η ενότητα στην πραγματικότητα εκθέτει μια σοσιαλιστική απάντηση στις θεωρίες της νεοκλασικής οικονομίας της «ελεύθερης» αγοράς. Στην τρίτη ενότητα θα αναφερθώ σύντομα στη σχέση του μοντέλου με την ιστορική του αφετηρία στις εμπειρίες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης κατά τον 20ό αιώνα. (Είναι περιττό να πω ότι αυτό το τεράστιο και αμφιλεγόμενο θέμα εδώ μπορεί μόνο να θιχτεί στοιχειωδώς.) Στην τελική επιλογική ενότητα θα επιστρέψω στο ευρύτερο πρόβλημα του σοσιαλισμού στις τρέχουσες συνθήκες, κάνοντας λόγο για τα θεμελιακά θέματα της θεωρίας του ιστορικού υλισμού.

I. Η εξέλιξη του συνολικού σχεδιασμού

Ο Μαξ στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα* (1933) μίλησε για έναν κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής που υπερβαίνει τον καπιταλισμό και λύνει τις εσωτερικές αντιφάσεις του συστήματος σ' ένα ανώτερο επίπεδο της κοινωνικής εξέλιξης. Επιπλέον, ο κομμουνιστικός τρόπος παραγωγής έχει ένα κατώτερο στάδιο, που ονομάστηκε μεταγενέστερα «σοσιαλισμός», και που χρησιμεύει ως περίοδος μετάβασης, παρακάμπτοντας τους περιορισμούς από το καπιταλιστικό παρελθόν. Φυσικά, η *Κριτική* δε διατυπώνει δομικά προσχέδια για τη σοσιαλιστική φάση. Αυτά, όπως είναι γνωστό, θεωρήθηκε ότι απαιτούν στήριξη σε ιστορική εμπειρία, που δεν είχε ακόμα κατακτηθεί. Όμως καθιστούσε σαφές ότι η συνειδητή, σκόπιμη καθοδήγηση αντικαθιστά τον τυφλό, αποξενωτικό, αναρχικό χαρακτή-

ρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Έτσι, ο «ελεύθερος συνεταιρισμός των παραγωγών» υποδηλώνει κάποια μορφή αυτού που κατέληξε να ονομάζεται «σχεδιασμός».

Κάνουμε διάκριση ανάμεσα στην επεξεργασία πλάνου, όπου το σχέδιο συγκεντρώνει πόρους σε στρατηγικούς τομείς ή/και προγράμματα, και στο συστημικό σχεδιασμό, στον οποίο όλοι οι τομείς της οικονομίας εντάσσονται σ' ένα μόνο πλαίσιο. Ο τελευταίος, με τη σειρά του, μπορεί να υποδιαιρείται σε μια φάση διοίκησης και σε μια φάση περιεκτικού σχεδιασμού (αυτοί οι όροι θα προσδιοριστούν με ακρίβεια παρακάτω). Έτσι, έχουμε τρία συνολικά στάδια στην ανάπτυξη του σχεδιασμού: επεξεργασία πλάνου, συστημικό-διοικητικό στάδιο, στάδιο συστημικού-γενικού σχεδιασμού. Σε καθένα απ' αυτά αντιστοιχεί ένα εξελικτικό στάδιο στην ανάπτυξη των αγορών ή στις σχέσεις των προϊόντων. Επομένως, το σκεπτικό μας γύρω από την αγορά τοποθετείται σ' ένα ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Αυτό είναι ουσιαστικό, αν οι διαδικασίες της αληθινής αγοράς πρόκειται ν' αναλυθούν μ' έναν τρόπο που αποφεύγει την παγίδα του ανιστόρητου δόγματος «της» αγοράς ή της «ελεύθερης» αγοράς.

Επεξεργασία πλάνου

Το στάδιο της επεξεργασίας πλάνου είναι ένα στάδιο τοποθέτησης θεμελίων και ίσως να σχετίζεται ιδιαίτερα με το βαθμό στον οποίο η σοσιαλιστική οικονομία συνεχίζει να περιβάλλεται από ένα πολυσύνθετο προσοσιαλιστικό οικονομικό περιβάλλον. Σ' αυτό το στάδιο οι πόροι επιτάσσονται για ειδικά στρατηγικά έργα και το υπόλοιπο της οικονομίας, που ως επί το πλείστον χαρακτηρίζεται από κάποια μορφή τυχαίας παραγωγής προϊόντων, αφήνεται έξω από την προδιαγεγραμμένη πολιτική διαδικασία ή θεωρείται ως αποδέκτης των πόρων που απομένουν μετά τον καταμερισμό του πλάνου (Vyas, 1978).

Από πρώτη ματιά, οι αγορές ίσως φαίνονται ασύμβατες με οποιοδήποτε στάδιο της σοσιαλιστικής οικονομικής ανάπτυξης. Η υπέρβαση των σχέσεων της αυθόρμητης αγοράς από το συνειδητό δημοκρατικό σχεδιασμό είναι η καρδιά του σοσιαλισμού, που γίνεται ιστορικά βιώσιμος όταν η κοινωνική ανάπτυξη καταστήσει τη στοχοθεσία ουσιαστική στο επίπεδο της κοινωνίας ως όλου. Απ' αυτή την άποψη είναι αξιοσημείωτο ότι στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες έχει περιοριστεί η σημασία της αγοράς ως οχήματος συντονισμού, κινήτρων και μετάδοσης πληροφοριών: όχι μόνο στην ανάπτυξη του κρατικού τομέα, αλλά επίσης, και κυρίως, στην ανάπτυξη των εταιριών και της απορρόφησης απ' αυτές ενός αυξανόμενου μέρους των συναλλαγών και των διασυνδέσεων που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη παραγωγή³. Το ιστορικό μοντέλο του «καθαρού» σοσιαλισμού, συνεπώς, βασίστηκε στην απόλυτη απουσία των σχέσεων των προϊόντων —της αγοράς— κι αυτός είναι στην πραγματικότητα ο τρόπος που το ζήτημα εμφανίζεται στα κλασικά κείμενα των Μαξ και Έγκελς.

Ωστόσο, στο στάδιο του σχεδιασμού της οικοδόμησης του σοσιαλισμού παραμένουν οι σχέσεις μεταξύ του τομέα του σοσιαλιστικού σχεδιασμού και των άλλων τομέων της οικονομίας. Απ' αυτή την άποψη ιδιαίτερα η γεωργία μπορεί να κυριαρχεί. Έτσι, αυτοί οι τομείς μπορούν μόνο να αποδέχονται εμπορευματικές σχέσεις με τον τομέα του κεντρικού σχεδιασμού, και μια μορφή αγορών παραμένει σ' αυτό το στάδιο της ανάπτυξης του σοσιαλισμού⁴.

Το συστημικό-διοικητικό στάδιο

Το συστημικό-διοικητικό στάδιο μπορεί να επιτευχθεί όταν έχουν συσσωρευτεί επαρκής εμπειρία, πολιτική συνειδητοποίηση και παραγωγική δύναμη. Κάποιος θα μπορούσε τότε να κάνει λόγο για σχεδιασμένη οικονομία, στην οποία επιτυγχάνεται συνολική εξισορρόπηση υλικών και ένα λογιστικό σ' όλη την έκταση της οικονομίας, τόσο για τους φυσικούς πόρους όσο και τους οικονομικούς (Davies, 1966b). Όμως, τόσο οι ανθρωπίνι πόροι όσο και η σοσιαλιστική συνείδηση είναι περιορισμένα σ' αυτό το στάδιο, και ο σχεδιασμός παίρνει τη μορφή του λεπτομερούς καταμερισμού ή διοίκησης από κεντρικά όργανα. Είναι σημαντικό ακόμα κι εδώ να εξουδετερώσουμε την εικόνα μιας οικονομίας που σχεδιάζεται μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια από ένα κέντρο —ο διαβόητος αχρoάνθρωπος της κριτικής στο σοσιαλισμό από την πλευρά της ελεύθερης αγοράς, από τον Hayek και von Mises μέχρι τα ομοιώματά τους των σύγχρονων ημερών (π.χ. Roberts, 1971). Στο συστημικό-διοικητικό στάδιο μπορούμε ακόμα να φανταστούμε μια σημαντική αποκέντρωση των λειτουργιών σχεδιασμού από τα κεντρικά όργανα σ' αυτά των κατώτερων επιπέδων και συνεχή διάλογο ανάμεσα στους σχεδιαστές και τις άμεσες παραγωγικές μονάδες. Παραμένει, ωστόσο, αληθινό το ότι ο συνολικός χαρακτήρας του σχεδιασμού σ' αυτό το στάδιο είναι παραγωγή λεπτομερών δεικτών για τις επιχειρήσεις, καθώς και μεταβίβασή τους από την κορυφή προς τη βάση.

Είναι γνωστή η κριτική σ' αυτό το σύστημα, που αναπτύχθηκε κυρίως στο πλαίσιο της σοβιετικής εμπειρίας (Nove, 1969), και μπορούμε να κάνουμε μια γρήγορη επισκόπηση. Με ψηλότερα επίπεδα εκβιομηχάνισης και αυξανόμενη πολυπλοκότητα η ένταση γίνεται αφόρητη όσο τα σώματα σχεδιασμού προσπαθούν να κυριαρχούν και να χρησιμοποιούν ολοένα και περισσότερες πληροφορίες. Αυτό οδηγεί σε διαρκώς αυξανόμενα λάθη και ανεπάρκειες. Στο επίπεδο της μικρομονάδας (επιχείρησης) οι στόχοι του πλάνου καταλήγουν σε παραμόρφωση από την άποψη της φυσικής απόδοσης: αφού οι επιχειρήσεις ανταμείβονται ανάλογα με την εκπλήρωση του πλάνου, έχουν διαστρεβλωμένα κίνητρα τα οποία κατευθύνουν την ποικιλία της παραγωγής που τους αναλογεί είτε προς βαρύτερα στοιχεία (όταν οι στόχοι που τίθενται αφορούν το βάρος) είτε προς ελαφρότερα (όταν οι στόχοι αφορούν τον αριθμό). Παρόμοια, οι στόχοι που σχετίζονται με το χρήμα οδηγούν σε εξίσου διαστραμμένα κίνητρα για την αύξηση του κόστους (όπως στα υπερκοστολογημένα συμβόλαια για πολεμικό υλικό στις ΗΠΑ). Επίσης υπάρχει η πολυσυζητημένη τάση να αποκρύπτονται πόρους, ανθρωπίνους και μη, και γενικά να χειρίζονται τις πληροφορίες που προέρχονται από τις μικρομονάδες προς τα όργανα σχεδιασμού έτσι ώστε να πετύχουν στο μέλλον το πιο ευνοϊκό πλάνο. Προσπάθειες από τα όργανα σχεδιασμού να εξουδετερώσουν αυτά τα αρνητικά φαινόμενα προσθέτοντας περαιτέρω επίπεδα ελέγχου και επιθεώρησης απλώς αυξάνουν το κόστος της διαχείρισης του πλάνου και το ενδεχόμενο διαφθοράς και γραφειοκρατικής παραμόρφωσης.

Σ' αυτό μπορούν ίσως να προστεθούν τα προβλήματα που σχετίζονται με τις ασυνέπειες και αυθαιρεσίες των πλάνων. Όταν μια επιχείρηση παίρνει ένα λεπτομερές σχέδιο με δεκάδες ειδικούς ποσοτικούς δείκτες, αυτοί είναι πιθανό να είναι, τουλάχιστον εν μέρει, ασύμβατοι μεταξύ τους. Για παράδειγμα, μπορεί κάποιος να εκπληρώσει το πλάνο μόνο παραβιάζοντας αυτά που αφορούν τη μισθοδοσία ή κάποιο άλλο στοιχείο του κόστους ή το

αντίστροφο. Αυτό σημαίνει ότι οι μικρομονάδες στην πραγματικότητα έχουν σημαντική αυτονομία από το κέντρο, όντας ελεύθερες να διαλέξουν ατιμωρητί τον τρόπο με τον οποίο σκοπεύουν να παραβιάσουν το πλάνο. Αυτό, με τη σειρά του, μειώνει σημαντικά την ποιότητα των πληροφοριών που διατίθενται στο κέντρο, ενώ παράλληλα διαποτίζει με κυνισμό τα κατώτερα επίπεδα σ' ό,τι αφορά το πλάνο γενικά. Όλα αυτά είναι η βάση για μια αυξανόμενη παραβίαση των αρχών, γεγονός που έχει ευρέως συζητηθεί και οδηγεί σε απόκρυψη, σε αδικαιολόγητη και φαινομενικά απεριορίστη απαίτηση για επενδύσεις και σε φαινομενικά ατελείωτα έλλειμματα (Κορπαι, 1986). Προφανώς, μόλις το συστημικό-διοικητικό στάδιο αναπτύξει και επανδρώσει τη βασική δομή και το χρονοδιάγραμμα του σχεδιασμού και της παραγωγής, είναι απαραίτητη η μετάβαση σ' ένα ανώτερο στάδιο, ένα στάδιο στο οποίο οι πληροφορίες μπορούν να συγκεντρωθούν και τα κίνητρα μπορούν να τιθασευτούν χωρίς παραμόρφωση.

Τι συμβαίνει με τις εμπορευματικές σχέσεις στο συστημικό-διοικητικό στάδιο; Θα μπορούσε κάποιος να φανταστεί, αν αφαιρέσει την ύπαρξη ενός απλού τομέα εμπορίου, ότι ο κρατικός τομέας μπορεί να λειτουργήσει χωρίς ανταλλαγή, ίσως χρησιμοποιώντας ένα είδος «σκωδών τιμών» για λογιστικούς λόγους και υπολογισμό της αξίας. Στην πραγματικότητα μπορεί να αναγνωριστεί ένας διακριτός ρόλος για αγορές ανάμεσα στις μονάδες μέσα στον κρατικό τομέα (Khudokoerpon, 1967). Η ατομική επιχείρηση, καταρχήν, ενεργεί εκ μέρους της κοινωνίας ως όλου, και τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα στο ενεργητικό της εταιρίας δεν ανήκουν στους εργαζόμενους εκεί ή στους μάνατζερ, αλλά ανήκουν στο κοινωνικό σύνολο ως αδιαίρετη σοσιαλιστική ιδιοκτησία. Ωστόσο η συνείδηση στην επιχείρηση είναι περιορισμένη. Οι άνθρωποι στην πράξη υιοθετούν την άποψη της παραγωγικής μονάδας στην οποία εντοπίζεται η συγκεκριμένη εμπειρία τους. Συνεπώς δεν μπορούν να βασιστούν στην πολιτική εκτίμηση της δουλειάς τους σε σχέση με το πλάνο. Απαιτούν «δευτεροβάθμια επιβεβαίωση» της κοινωνικής χρησιμότητας της δουλειάς τους μέσω της ανταλλαγής της αγοράς, και έτσι η άποψη των εμπορευματικών σχέσεων εισέρχεται στη δραστηριότητά τους. Ας το θέσουμε πιο απλά: οι επιχειρήσεις δεν έχουν ανάγκη μόνο την αφηρημένη επικύρωση της παραγωγής τους όταν αυτή περνά στην κατοχή των σωμάτων χονδρεμπορίου. Έχουν επίσης ανάγκη να την πουλούν.

Αυτό συνδέεται με το πολυσυζητημένο ζήτημα των κινήτρων (Kozlov, 1977). Τα κίνητρα μπορούν να καταταχθούν χιαστί σε δυο διαστάσεις: υλικά σ' αντίθεση με ηθικά και ατομικά σ' αντίθεση με συλλογικά. Το αφετηριακό σημείο για μια υλιστική προσέγγιση του ζητήματος των κινήτρων είναι μια διαπίστωση: τα υλικά και ατομικά κίνητρα υπάρχουν ανεξάρτητα από τη θέληση των δημιουργών της σοσιαλιστικής πολιτικής και παίρνουν συγκεκριμένες μορφές που αντιστοιχούν στα στάδια ανάπτυξης της κοινωνικής συνείδησης στη βάση της πραγματικής ιστορικής εμπειρίας. Αυτή είναι φυσικά μια εξέλιξη της συνομολόγησης του Μαρξ ότι ο σοσιαλισμός θα οικοδομούνταν από ανθρώπους σφραγισμένους με το εκ γενετής σημάδι της καπιταλιστικής τους προϊστορίας (Μαρξ, 1933). Τα ηθικά και συλλογικά κίνητρα βασίζονται στη συνείδηση της δράσης σ' ένα ευρύτερο κοινωνικό συμφέρον, αλλά αυτή η συνείδηση αναπτύσσεται μόνο συγκεκριμένα, και για να γίνει αυτό η υλική/ατομική πλευρά των κινήτρων πρέπει να είναι σύμφωνη με την ηθική/συλλογική πλευρά. Αν δε συμβαίνει αυτό —αν, για παράδειγμα, οι άνθρωποι καλούνται να δουλέ-

ψουν σκληρά και να ανεβάσουν τις επιδόσεις τους για το κοινό όφελος, χωρίς να πάρουν κάποια προσωπική αποζημίωση—, φαινόμενα όπως οργή απέναντι στους νωθούς ίσως γεννήσουν κυνισμό και παρεμποδίσουν την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής συνείδησης. Η κατάλληλη ισορροπία ανάμεσα στις διάφορες μορφές των κινήτρων πρέπει να επιδιώκεται σε κάθε στάδιο της ανάπτυξης (Kirsch, 1972 - Brown, 1966).

Παρόμοια, για να επιστρέψουμε στο ζήτημα των αγορών, στο συστημικό-διοικητικό στάδιο πρέπει να πετυχαίνεται μια ισορροπία ανάμεσα στην εκτίμηση της απόδοσης με βάση το πλάνο, από τη μια μεριά, και, από την άλλη, στη χρησιμοποίηση των αγορών για δευτεροβάθμια επιβεβαίωση του πλάνου και μάλιστα ως μέτρο ασυμφωνίας ανάμεσα στο πλάνο και τις εξελισσόμενες ανάγκες και στα αντίστοιχα διορθωτικά βήματα. Έτσι, μια μορφή αγοραίων σχέσεων αναπτύσσεται ανάμεσα στις κρατικές επιχειρήσεις, η οποία συνεπάγεται συμβάσεις, χρηματική διευκόλυνση ανταλλαγών και χρήση των τιμών. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η μορφή είναι υπαρκτή όχι γενικά στο σοσιαλισμό, αλλά σ' ένα συγκεκριμένο στάδιο της σοσιαλιστικής ανάπτυξης. Ακριβώς όπως η απλή οικονομία της αγοράς διακρίνεται από την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, έτσι υπάρχουν διακριτά στάδια στην ιστορική εξέλιξη των αγορών στο σοσιαλιστικό πλαίσιο.

Ο συστημικός-γενικός σχεδιασμός

Η μετάβαση στο τρίτο στάδιο στηρίζεται, όπως σημειώνεται παραπάνω, στο θεσμικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε στο συστημικό-διοικητικό στάδιο και ενεργοποιείται από την ανάγκη να ξεπεραστούν οι περιορισμοί του τελευταίου. Η κεντρική ιδέα είναι η μεταβίβαση του όλου λεπτομερούς σχεδιασμού στο επίπεδο της επιχείρησης, η οποία είναι από μόνη της σε θέση να έχει πλήρη γνώση των λεπτομερειών της κατάστασής της και να τις εφαρμόζει στη διαμόρφωση του δικού της πλάνου. Αυτό θα απαιτήσει πρώτα-πρώτα ένα σύστημα συντονισμού του σχεδιασμού ανάμεσα στα επίπεδα της σχεδιαστικής ιεραρχίας: ο σχεδιασμός θα συντελείται σ' ένα κεντρικό επίπεδο και ταυτόχρονα σε ένα ή περισσότερα χαμηλότερα επίπεδα. (Σε μια απλή εκδοχή, που θα ακολουθήσω εδώ, υπάρχουν δυο επίπεδα, το κεντρικό και η μικρο-μονάδα. Επίσης είναι πιθανές κάποιες δομές που συνεπάγονται επιπρόσθετα ενδιάμεσα στάδια.)

Η διαδικασία πολνεπίπεδου σχεδιασμού μπορεί να σκιαγραφηθεί ως εξής. Η διαμόρφωση του πλάνου είναι επαναληπτική: μια σειρά από επαναλαμβανόμενες επικοινωνίες ανάμεσα στο κέντρο και την επιχείρηση (δες Ellman, 1979). Σε κάθε γύρο αυτής της διαδικασίας η επιχείρηση δέχεται κάποιες γενικές παραμέτρους («στοιχεία ελέγχου») που περιγράφουν τη δραστηριότητά της για την προσηχή περίοδο και συμπληρώνει τις λεπτομέρειες, προετοιμάζοντας τις προβλεπόμενες τεχνικές αλλαγές, την ποικιλία προϊόντων, το κόστος κ.λπ. και καταλήγοντας στις λεπτομέρειες του σχεδιασμού, περιλαμβανομένων των οικονομικών και υλικών απαιτήσεών της. Τότε όλα αυτά ομαδοποιούνται ξανά και επιστρέφουν στο κέντρο, που έτσι δέχεται πληροφορίες από τα κατώτερα επίπεδα, οι οποίες βασίζονται πιο καθαρά στην τοπική πραγματικότητα. Ισοσκελίζοντας πηγές και χρήσεις προϊόντων και οικονομικά μέσα, χρησιμοποιώντας τεχνικές εσόδων-εξόδων, οι κεντρικοί σχεδιαστές φτάνουν τώρα σε πιο στέρεα εκδοχή του συνολικού πλάνου, πετυχαίνοντας ενδο-τομεακό συντονισμό βασισμένο σε στοιχεία που προέκυψαν από το λεπτομερειακό σχε-

διασμό που πραγματοποιήσαν οι επιχειρήσεις. Όταν αυτή η εκδοχή καταμετρηθεί και παραληφθεί από τις επιχειρήσεις, θα διαφέρει κατά τι από την αρχική· συνεπώς θα χρειάζεται κάποια τροποποίηση των λεπτομερειακών πλάνων της επιχείρησης. Ωστόσο, σε κάθε φάση της επικοινωνίας μεταξύ του κέντρου και των επιχειρήσεων περιορίζεται η ασυμφωνία (θεωρητικά!) και προοδευτικά επιτυγχάνεται ένα ταίριασμα, μια σύγκλιση, όπως λέγεται αυτή η διαδικασία στη φιλολογία του σχεδιασμού (Zauberman, 1967). Όταν ουσιαστικά έχει ολοκληρωθεί η σύγκλιση, το πλάνο σταθεροποιείται.

Μ' αυτόν τον τρόπο οι επιχειρήσεις οδηγούνται στη διαδικασία σχεδιασμού. Αυτή η διαδικασία γίνεται σε γενικές γραμμές δημοκρατικά. Η αποκέντρωση του σχεδιασμού μπορεί στην πράξη να επεκταθεί περισσότερο, ώστε να περιλαμβάνει παραγωγικές ομάδες εντός των επιχειρήσεων: μια ομάδα αναλαμβάνει τη νομική και οικονομική ευθύνη να πραγματοποιήσει λεπτομερειακό σχεδιασμό μέσα στην ακτίνα δράσης της και να συμμετάσχει στη διαδικασία σύγκλισης του πλάνου της μ' αυτό της επιχείρησης και στη συνέχεια με του τομέα, της περιοχής και συνολικά της οικονομίας. Ο στόχος είναι να διαχωριστούν τα διάφορα επίπεδα της λεπτομέρειας στη συνολική διαδικασία σχεδιασμού και να τοποθετηθεί κάθε επίπεδο στην κατάλληλη οργανωτική θέση. Με τους εργαζομένους να εμπλέκονται άμεσα στην μπιράδα και την επιχείρηση, παίρνει σχήμα η ουσία της οικονομικής δημοκρατίας⁵.

Η επιχείρηση έχει προφανώς συμφέρον να μεγιστοποιήσει τη δυνατότητά της για κέρδος, και θα συμπληρώσει τις λεπτομέρειες του πλάνου της έχοντας στο νου αυτό το στόχο. Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα σ' ένα σύστημα συνολικού σχεδιασμού, από τη μια μεριά, και σ' ένα σύστημα αυθόρμητου ανταγωνισμού, από την άλλη, είναι ότι οι επιχειρήσεις πρέπει να διαμορφώνουν και να ανακοινώνουν τα πλάνα τους, τα οποία έτσι γίνονται γνωστά μεταξύ τους και σε σχέση με τη σχεδιασμένη ανάπτυξη της οικονομίας συνολικά ως ενσωματωμένα στο συνολικό σχεδιασμό για την εν λόγω περίοδο. Προκύπτει λοιπόν ένα κρίσιμο ερώτημα: θα είναι δυνατό να οριστούν κίνητρα για το προσωπικό της επιχείρησης που θα την ενθαρρύνει τόσο στο να σχεδιάσει φιλόδοξα (να αποφύγει, για παράδειγμα, κάποια στρατηγική απόκρυψη αποθεμάτων), όσο και στο να εργαστεί δραστήρια για να υλοποιήσει και πιθανόν να υπερεκλάβει το πλάνο στο οποίο είχε καταλήξει; Η απάντηση έχει τρία σκέλη: την ενοποίηση των ποσοτικών στόχων (δείκτες), τη φύση των πριμ ή δεικτών διαμόρφωσης εισοδήματος (συνεργασία ποσοτικών και ποιοτικών παραγόντων) και τη σχέση του πριμ με το σχεδιασμένο, από τη μια, και το επιτευχθέν, από την άλλη, επίπεδο αυτών των δεικτών.

Δεδομένης της επιβεβαίωσης των σχεδιασμένων τιμών (ένα μάλλον ευρύ «δεδομένο»·δες παρακάτω), η ενοποίηση των ποσοτικών στόχων πετυχαίνεται με το πραγματωθέν καθαρό ποσοστό κέρδους: την αναλογία του κέρδους στα αγαθά που έχουν πράγματι πουληθεί, μείον τα τρέχοντα έξοδα (μισθοί, υλικά και φθορές), για την αξία του αποθεματικού κεφαλαίου. Αυτός ο δείκτης απαιτεί η επιχείρηση να δίνει προσοχή στην ποικιλία και ποιότητα (δηλαδή στη ζήτηση). Και τις ανταμείβει για τις μειώσεις του κόστους (μεγαλύτερη παραγωγικότητα) και για τη φειδώ στη χρήση των κεφαλαιουχικών αγαθών (Lieberman, 1967). Συνεπώς, τα προβλήματα των διαστρεβλωμένων κινήτρων του συστημικού-δικητικού σταδίου μπορούν να αποφευχθούν —πάλι καταρχήν.

Το πραγματοποιηθέν καθαρό ποσοστό κέρδους, ωστόσο, είναι ίσως μόνο ένα από τα

διάφορα στοιχεία που σχετίζονται με το δείκτη διαμόρφωσης των πριμ. Άλλα στοιχεία μπορεί να ενσωματώνονται στη δομή των κινήτρων που σχετίζονται με άλλες πλευρές δραστηριότητας της επιχείρησης, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν «εξωτερικούς παράγοντες» στην αυθόρμητη διαμόρφωση του εισοδήματος στο σύστημα της αγοράς, στη βάση της ολοκληρωτικής ιδιοκτησίας του αποθεματικού κεφαλαίου. Αυτοί μπορεί να περιλαμβάνουν το βαθμό στον οποίο η επιχείρηση αναλαμβάνει δραστηριότητες για τον εμπλουτισμό της εκπαίδευσης και της δουλειάς των εργατών της ή συμμετέχει σε εκπαιδευτική δραστηριότητα της κοινότητας που εδράζεται· την οικολογική επίδραση της δραστηριότητάς της, που συμπεριλαμβάνει συναντήσεις για τον καθορισμό της κατώτερης ποσότητας παραγωγής που σχετίζεται με την παραγωγή και διάθεση αποβλήτων· την έκταση και ποιότητα της συμμετοχής της σ' ένα υψηλότερο επίπεδο σχεδιασμού της δουλειάς της ώστε να βοηθήσει καθυστερημένες επιχειρήσεις στον ίδιο τομέα με στόχο να υπερβούν την καθυστέρησή τους· την ποιότητα της αντίδρασής της σε μη προβλεπόμενες αλλαγές στη ζήτηση και τις τεχνικές δυνατότητες κ.λπ. Αυτό υποδηλώνει την ελκυστική πιθανότητα της ανταμοιβής της επιχείρησης και του προσωπικού της στη βάση του κοινωνικά αξιολογημένου ρόλου της στη διεύρυνση της κοινωνικής ευημερίας —φέροντας έτσι τα ηθικά και υλικά κίνητρα πιο κοντά μεταξύ τους απ' ό,τι θα μπορούσε να διανοηθεί κανείς σ' ένα καθεστώς αυθόρμητου ατομικιστικού ανταγωνισμού, και θέτοντας θεμέλια για την εμφάνιση μιας βαθιά σοσιαλιστικής συνείδησης στην επιχείρηση και για τη βαθμιαία αποδυνάμωση της λειτουργίας της δευτεροβάθμιας επικύρωσης στις αγοραίες σχέσεις.

Δεδομένου του δείκτη διαμόρφωσης των πριμ (ΔΔΠ), ερχόμαστε τελικά στο πρόβλημα του συμβιβασμού του σχεδιασμού και των λειτουργιών της εκπλήρωσής του (Lieberman, 1967 - Jean Benard στο Gomulka κ.ά., 1989 - Ellman, 1979). Η κεντρική ιδέα είναι η εξής: η επιχείρηση ανταμείβεται τόσο για το σχεδιασμό ενός υψηλού ΔΔΠ όσο και για την εκπλήρωση του πλάνου που υιοθετήθηκε αρχικά. Οι συντελεστές επιλέγονται έτσι ώστε η επιχείρηση να λειτουργεί καλύτερα διαλέγοντας το πιο φιλόδοξο πλάνο που είναι επίσης ρεαλιστικό: μαζική υπερκάλυψη ενός εύκολου πλάνου είναι λιγότερο επικερδής απ' ό,τι ακριβής εκπλήρωση ενός φιλόδοξου πλάνου ή ακόμα και ελαφρά υστέρηση απ' αυτό. Από τη στιγμή που το πλάνο τίθεται σε εφαρμογή, η επιχείρηση όσο πιο πολύ παράγει, τόσο καλύτερα λειτουργεί (υποκείμενη βέβαια σε άλλα πεδία του ΔΔΠ). Όμως, θα έκανε ακόμα καλύτερα να αντύξει πρωταρχικά ένα εντατικό πλάνο (ίσως με δείκτες στο ΔΔΠ για να ανταμείβει την προνοητική διατήρηση αποθεμάτων).

Υποστηρίχτηκε ότι αυτή η λύση δεν εμποδίζει κάποια στρατηγική συμπεριφορά από πλευράς επιχείρησης. Αντίθετα, μεταφέρει αυτή τη συμπεριφορά από τους στόχους του πλάνου στη βαρύτητα των παραγόντων που διαμορφώνουν τον τύπο υπολογισμού του πριμ. Αν ένας παρόμοιος μηχανισμός τεθεί σε εφαρμογή για καθορισμό των σχεδιασμένων βαρών, τότε μπορούν να γίνουν αντικείμενο χειρισμού οι συντελεστές αυτού του τύπου και ούτω καθεξής σε μια άπειρη οπισθοδρόμηση. Έτσι, φτάνουμε «στο θεώρημα του αδύνατου» (Gomulka, 1989): αν υποθέσουμε ότι υπάρχει μια ιδιοτελής συμπεριφορά από την πλευρά της επιχείρησης, δεν υπάρχει τρόπος να ενσωματωθούν επιχειρήσεις στη διαδικασία του σχεδιασμού χωρίς παραμορφώσεις στη στρατηγική και πληροφοριακή συμπεριφορά. Πιστεύω ότι αυτή η κριτική είναι σωστή στο επίπεδο της θεωρίας παιγνίων και δεδομέ-

νης της κρίσιμης υπόθεσης περί ιδιοτέλειας. Ωστόσο, το κίνητρο των μελών μιας κολλεκτίβας απαιτεί κάποια προσκόλληση σε αρχές, κι ένα αποφασιστικό χαρακτηριστικό των σοσιαλιστικών οικονομικών σχέσεων είναι το γεγονός ότι είναι ορατές. Για να υπάρξει στρατηγική σε βαθμό που έχει προβλεφθεί από το θεώρημα του αδύνατου, οι μάνατζερ της επιχείρησης θα έπρεπε να παραβούν κάποια στοιχειώδη ευπρέπεια σε τέτοιο βαθμό, ώστε το κόστος από την άποψη της μειωμένης ηθικής να βάραινε περισσότερο από όποιο υποτιθέμενο κέρδος. Η ιδιοτέλεια αποκαλύπτεται πάντοτε σ' ένα βαθμό, κι αυτό αληθεύει ειδικά για το σοσιαλιστικό περιβάλλον, όπου απουσιάζει το αρνητικό κίνητρο της ανεργίας και της απορίας, και όπου ολοένα και περισσότερο εμφανίζονται οι αναγκαίες θετικές μορφές συλλογικών κινήτρων.

Ερχόμαστε τώρα στο ζήτημα των σχέσεων αγοράς που ταιριάζουν στο συστημικό-συνολικό στάδιο. Με την υποβάθμιση της ανάγκης για δευτεροβάθμια επικύρωση, αποσπασμένη από το άτομο, από συνεργατικούς τομείς ή από τομείς σοσιαλιστικής αγοράς, και ξανά υποθέτοντας ότι μπορούν να διαμορφωθούν κατάλληλα σχεδιασμένες προκαθορισμένες τιμές, τι απομένει από τις αγοραίες σχέσεις;

Σε μια σύνθετη οικονομία η ποικιλία των προϊόντων θα μεταβάλλεται διαρκώς. Το πλάνο θα ενσωματώνει μόνο ένα περίγραμμα της παραγωγικής ποικιλίας, ώστε να προσαρμόζεται σύμφωνα με τις ανάγκες. Παρόμοια, απρόβλεπτες τεχνικές αλλαγές θα θέτουν διαρκείς απαιτήσεις στις επιχειρήσεις. Τέλος, άλλα ζητήματα πλην των τιμών —π.χ. ποιότητα προϊόντων, έγκαιρη και αξιόπιστη διανομή, ποιότητα υπηρεσιών και πληροφοριακή υποστήριξη— ίσως είναι σχετικά. Η επιχείρηση θα πρέπει να αναλαμβάνει, κατόπιν οριζόντιας έρευνας και υπογραφής διακλαδικών συμβάσεων, μια διαδικασία που μπορεί ή όχι να συνεπάγεται απόκλιση των τιμών από τις σχεδιασμένες. Αυτή η οριζόντια διαδικασία υπόκειται σε αναθεώρηση και ποιοτική αξιολόγηση από τα όργανα σχεδιασμού. Μεγάλες επιχειρήσεις πιθανότατα δε θα δικαιούνται να αλλάζουν μονομερώς πελάτες ή προμηθευτές χωρίς κάποια εισήγηση από ανώτερα όργανα που ενδιαφέρονται για τις συνέπειες αυτής της κίνησης σε οικολογικούς παράγοντες, στο συγκοινωνιακό δίκτυο, σε πρότυπα κατοικίας, σε άλλες χρήσεις πόρων ενσωματωμένων σε μακροπρόθεσμα πλάνα κ.λπ. Αλλά η ευελιξία και η δημιουργικότητα στο επίπεδο της επιχείρησης απαιτεί να έχει το δικαίωμα να εμπλέκεται σε οριζόντιες συμβάσεις χωρίς να περιμένει για επικύρωση την κάθετη κλίμακα της διαμόρφωσης του πλάνου. Αυτό συνεπάγεται μια διαδικασία οριζόντιων επαφών που παίρνουν τη μορφή αγοραίων σχέσεων και που βέβαια έχουν την υπόσταση ενός νέου τύπου τέτοιων σχέσεων, μέσα στο σύστημα διαμόρφωσης του πλάνου.

Αυτοί οι οριζόντιοι δεσμοί, είτε λαμβάνουν χώρα στη φάση της διαμόρφωσης του πλάνου είτε ως τροποποιήσεις ενός υπάρχοντος σχεδίου, έχουν αυτό το καίριο χαρακτηριστικό: τα κεντρικά όργανα σχεδιασμού ενημερώνονται διαρκώς για την οριζόντια διαδικασία καθώς εκτυλίσσεται έτσι ώστε η μακρο-κατεύθυνση να μπορεί να χαρτογραφηθεί και να προβλεφθεί και να μπορεί να υπάρχει παρέμβαση όπου χρειάζεται. Επιπλέον, γενικά οι καθορισμένες τιμές —όχι οι στιγμιαίες τιμές της αγοράς— χρησιμοποιούνται για να διαμορφώσουν το πραγματοποιηθέν καθαρό ποσοστό κέρδους, και συνεπώς όταν διαμορφωθούν οι τιμές αγοράς (όπως είναι ίσως αναγκαίο στον τομέα των καταναλωτικών αγαθών, για παράδειγμα, για να εμποδιστούν ουρές και κορεσμός), αυτές οι τιμές δε θα επηρεάσουν τις

αμοιβές του προσωπικού της επιχείρησης. Στο βαθμό που λαμβάνει χώρα η διαδικασία της διαμόρφωσης τιμών αγοράς, αυτή θα βασίζεται στις αντιλήψεις των συμβαλλόμενων επιχειρήσεων σχετικά με τις συνέπειες του συμβολαίου πάνω στην ολική αξιολόγηση της απόδοσής τους μέσα στο ΔΔΠ. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν έχει γίνει καμιά θεωρητική εργασία πάνω στη φύση των τιμών της αγοράς που διαμορφώνονται κάτω απ' αυτές τις συνθήκες. Μια προκαταβολική εικασία είναι ότι η προσδοκία πολιτικής αξιολόγησης και διαμόρφωσης των αμοιβών θα μετριάσει την έκταση της απόκλισης των τιμών αγοράς από τις προκαθορισμένες τιμές, και συνεπώς από κυκλικά και αποσταθεροποιητικά φαινόμενα.

Έχουμε, λοιπόν, μια ανώτερη αντίληψη για τις αγοραίες σχέσεις που ταιριάζουν στο συστημικό-γενικό στάδιο του σοσιαλιστικού σχεδιασμού: σχέσεις αγοράς που συμβαίνουν μέσα στο γενικό σχεδιασμό και υπόκεινται σ' αυτόν και στην πράξη είναι μια μορφή αυτού του σχεδιασμού. Προφανώς, τίποτε δεν μπορεί να είναι πέρα από τις «ελεύθερες» τιμές αγοράς του μοντέλου της σοσιαλιστικής αγοράς ή τον αδιαμόρφωτης αγοράς δογματισμό που ήταν της μόδας στην Ανατολική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ. Ένα καίριο στοιχείο στο γενικό σχεδιασμό είναι ότι είναι γνωστές οι καθορισμένες τιμές. Αντίθετα, στις οικονομίες της αυθόρμητης αγοράς (απλή, καπιταλιστική ή σοσιαλιστική αγορά) υπάρχουν μόνο θεωρητικά, καθώς ο μέσος όρος των ακατάπαυστων και δύσκολο ν' αναλυθούν διακυμάνσεων στις οποίες ο κύκλος και η τάση είναι σχεδόν αδύνατο να διαχωριστούν⁶. Ένα τελευταίο σημείο: όποια κι αν είναι η απόκλιση των τιμών αγοράς από τις καθορισμένες, παρεμβάλλεται μια πολιτική αξιολόγηση ανάμεσα στη διαμόρφωση του εισοδήματος της επιχείρησης και στο προκύπτον ατομικό εισόδημα του προσωπικού της επιχείρησης (μάνατζερ, τεχνικό προσωπικό, εργάτες). Ο αυξανόμενος εκδημοκρατισμός της διαμόρφωσης των κινήτρων εξασφαλίζει ότι αυτή, όπως και η όλη κατεύθυνση του πλάνου, θα βοηθά στη διαμόρφωση μιας κοινωνικής συναίνεσης σχετικά με την κατανομή του εισοδήματος, τον καθορισμό των αμοιβών, τα κριτήρια αξιολόγησης της επιχείρησης και της ατομικής απόδοσης κ.λπ. Όλα αυτά βρισκονται στην καρδιά της σοσιαλιστικής οικονομίας, η οποία θέτει ως παράδειγμα τις αγοραίες σχέσεις ανάμεσα στην ατομική δραστηριότητα και τις κοινωνικές σχέσεις που περιβάλλουν το άτομο. Όλα αυτά είναι σημαντικά στο επίχειρημα για το γενικό σχεδιασμό και την οικονομική δημοκρατία, ως αντίθετα στην αντίληψη περί «αυτόματου πιλότου» για αυθόρμητες αγοραίες σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις που τις κατέχουν και τις διαχειρίζονται εργάτες (Sik, 1967 - Lange, 1962 - Hohmann, 1975 - Vanek, 1974, 1977).

Αυτή η τελευταία αναφορά, ωστόσο, μας επιτρέπει να κάνουμε πιο συγκεκριμένο το όραμά μας για την ώριμη σοσιαλιστική οικονομία. Η πραγματική οικονομία στην πράξη ίσως αποτελείται από διάφορα στρώματα κοινωνικοποίησης, το καθένα με το δικό του κατάλληλο ρόλο για το σχεδιασμό και τη δική του μορφή αγοραίων σχέσεων. Ο πυρήνας είναι ένας τομέας συνολικού σχεδιασμού, που αποτελείται από εκείνες τις βιομηχανίες και τους παραγωγικούς τομείς με επαρκή κλίμακα και διάφορες διασυνδέσεις, που εξασφαλίζουν τη δυνατότητα να εγγυηθεί τη συμμετοχή του σ' ένα σχήμα ολοκληρωμένου σχεδιασμού. Αυτές είναι, με λίγα λόγια, βιομηχανίες στις οποίες η οικονομική δημοκρατία δεν είναι δυνατή χωρίς συστηματικό συντονισμό μέσω μιας επαναληπτικής διαδικασίας σχεδιασμού σαν αυτή που περιγράφηκε σ' αυτή την ενότητα. Επιπρόσθετα, ωστόσο, και ιδιαίτερα στη χειροτεχνική παραγωγή, τις υπηρεσίες και τη γεωργία, μπορεί να υπάρξει μια μορφή σοσιαλιστι-

κής αγοράς και να συνυπάρχει με τον πυρήνα της σχεδιασμένης οικονομίας. Αυτός ο πυρήνας τότε κατέχει τον κυρίαρχο ρόλο και οι υπό εργατική ιδιοκτησία επιχειρήσεις στους άλλους τομείς μπορούν να λειτουργούν χωρίς προκαθορισμένες τιμές και μέσα σ' ένα σύστημα αυθόρμητης διαμόρφωσης τιμών —εκτός φυσικά αν έρχονται σε αλληλεπίδραση με τον τομέα-πυρήνα και άρα δέχονται την επίδραση της σχεδιασμένης διαμόρφωσης τιμών σ' αυτόν τον τομέα. Η βασική απαίτηση είναι ότι ο πυρήνας πρέπει να είναι αρκετά μεγάλος ώστε να υπερνικά τις ατέλειες ενός μηχανισμού αυθόρμητης αγοράς. Το επιχείρημα για την αναγκαιότητα και το επιθυμητό ενός πυρήνα σοσιαλιστικού σχεδιασμού ως αντίθετου σ' ένα σοσιαλισμό ασφυκτικού εναγκαλισμού της αγοράς (ακόμη κι ένα σοσιαλισμό με κεντρικό πολιτικό ρόλο καθοδήγησης των επενδύσεων) στηρίζεται σε μια κριτική σύγκριση της αγοράς και του πλάνου, μέσα σε σοσιαλιστικές συνθήκες, στις οποίες περνάμε τώρα.

II. Λειτουργίες σχεδίου και αγοράς: Μια ταξινόμηση

Αυτή η ενότητα θα παρουσιάσει μια επισκόπηση επιχειρημάτων που αφορούν τα σχετικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της αγοράς και του σχεδιασμού ως σοσιαλιστικών ρυθμιστικών μηχανισμών. Είναι μάλλον ένας κατάλογος επιχειρημάτων που περιγράφονται σύντομα, παρά μια λεπτομερή παρουσίαση των ίδιων των επιχειρημάτων, και σκοπεύει να υποδείξει το δρόμο προς μια περαιτέρω έρευνα.

Δυο προκαταρκτικά: Πρώτον, η λέξη «πλάνο» όπως χρησιμοποιείται εδώ σημαίνει το όλο σύστημα στοιχείων συνολικού σχεδιασμού, συμπεριλαμβανομένων των οριζόντιων συστατικών με οιονεί αγοραίες πλευρές, όπως περιγράφηκαν παραπάνω, στην ενότητα I. Επίσης δεν αποκλείω το δευτεροβάθμιο ρόλο για αγοράς εκτός σχεδίου που υπονοούνται σ' αυτή την ενότητα. Το ζήτημα εδώ αφορά τους θεσμικούς πυρήνες της σοσιαλιστικής οικονομίας. Δεύτερον, πρέπει να γίνει σαφές ότι τίποτε απ' αυτά δεν έχει να κάνει με τον κεντρικό ρόλο των αγορών στην καπιταλιστική οικονομία της αγοράς: την αποξενωτική διάτιμηση των εκμεταλλευτικών κοινωνικών σχέσεων ως βάση για την αναπαραγωγή αυτών των σχέσεων και τη συσσώρευση κεφαλαίου. Αυτός ο ρόλος ίσως μπορεί να παρομοιαστεί μ' αυτόν ενός ναρκωτικού: η αγορά καθιστά αόρατη και συνεπώς ανώδυνη (στη διάρκεια κανονικών περιόδων αναπαραγωγής) την ιστορικά πρωτοφανή συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια μιας άρχουσας τάξης. Σε σύγκριση μ' αυτή την κεντρική λειτουργία των αγοραίων σχέσεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες, οι λειτουργίες του συντονισμού και της επιλογής, με τις οποίες ασχολούμαστε σ' αυτή την ενότητα, είναι συμπτωματικές.

Η κριτική των μοντέλων του σοσιαλισμού που βασίζονται στην αγορά στηρίζεται σε κάποια οικεία θεμέλια. Πρώτον, ατομικές μονάδες που ανταγωνίζονται ατομικιστικά εφόσον απουσιάζει η πρόβλεψη και ο συνειδητός συντονισμός —σκοπιμότητα— αποτυγχάνουν στο να μεγιστοποιήσουν το κοινωνικό όφελος. Αυτό είναι ουσιαστικά θέμα εξωτερικών επιδράσεων, που δεσπόζουν τόσο περισσότερο, όσο η κοινωνία και η τεχνολογία γίνονται πιο αλληλεξαρτώμενες. Δεύτερον, ατομικές μονάδες, σαν πρόσωπα εξουσιοδοτημένα με δυνατότητα αποφάσεων εξοικονόμησης και ως εκ τούτου με τη δυνατότητα ανάπτυξης, είναι ανίκανες να πετύχουν έναν κοινωνικά βέλτιστο χρονικό ορίζοντα (δες Dobb, 1955,

1969). Ο χρόνος που εκπίπτει από το θνητό άτομο είναι μια ακατάλληλη βάση για κοινωνική εξοικονόμηση και αποφάσεις επενδύσεων, που πρέπει να έχουν έναν ατελείωτο ορίζοντα, υπολογίζοντας την κατανάλωση των μελλοντικών γενεών τόσο όσο κι αυτή της τρέχουσας γενιάς. (Το ζήτημα του χρονικού ορίζοντα θα ανακύψει και με άλλα προσώπια, ειδικά σε σχέση με οικολογικά ζητήματα.) Τέλος, όσο οι αγορές χρησιμοποιούνται για να κατανέμουν πόρους για επενδύσεις και ανάπτυξη, θα ενσωματώνουν ένα στοιχείο κερδοσκοπικό. Το μεγάλο παράδοξο των κερδοσκοπικών αγορών είναι ότι η αντοχή τους και η σταθερότητά τους απαιτεί μεγάλο αριθμό ατόμων που θέλουν να βάζουν αντίθετα στοιχήματα πάνω στο μέλλον. Αν αυτός ο όρος, με τη σειρά του, πρόκειται να τεθεί, θα πρέπει να υπάρχει κάμποση αβεβαιότητα και τυχαίος θόρυβος στα πληροφοριακά κανάλια της οικονομίας —ένα συστημικό ελάττωμα της πληροφορίας που μεταφέρεται επίσης και σε μη χρηματοοικονομικές αγορές. Συνεπώς, η ακατάπαστη και αυθαίρετη διακύμανση δεν είναι μόνο ένα αναπόφευκτο αποτέλεσμα των αυθόρμητων αγορών (τουλάχιστον όταν αυτές οι αγορές εκτείνονται σε μελλοντικές επιλογές). Είναι λειτουργική και εκτελεί ένα αναγκαίο ρόλο στην εξασφάλιση συνολικής σταθερότητας.

Ωστόσο, η πιο θεμελιώδης ίσως διαφορά ανάμεσα στον αγοραίο-ατομικιστικό προσανατολισμό και αυτόν του πολιτικά σχεδιασμένου είναι η απουσία από τον πρώτο των θεσμικών μηχανισμών μέσω των οποίων οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν με άμεσο τρόπο μεταξύ τους, βιώνοντας την εμπειρία των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες είναι βαθιά χωμένοι με πλήρη συνείδηση, παρά μέσω της ναρκωτικής ομίχλης των απρόσωπων σχέσεων της αγοράς. Οι θωμιστές θεολόγοι έχουν πλήρως αντιληφθεί αυτή τη λειτουργία των αγορών (Dempsey, 1965): επιχειρηματολογώντας για την ηθική καθαρότητα της ακριβούς τιμής, συνέλαβαν την έννοια σύμφωνα με την οποία το να επιτρέπεται στις αγορές να κατανέμουν και να διανέμουν αντιπροσωπεύει μια άρνηση των βαθύτερων κοινωνικών σχέσεων και μια παραίτηση από την ηθική ευθύνη. Φυσικά βλέπουν το αληθινό μοντέλο μιας εναλλακτικής λύσης στη μάλλον συντεχνιακή κοινότητα του Μεσαίωνα, στην οποία την οικονομική ζωή τη διοικούν ο νόμος και η παράδοση, παρά στο δημοκρατικό ορθολογισμό του σοσιαλισμού. Στο σοσιαλιστικό προσανατολισμό, μια μείζων λειτουργία της διαδικασίας σχεδιασμού —ανάλογη με τη λειτουργία διατίμησης των αγορών στις καπιταλιστικές συνθήκες— είναι να επιτρέπεται μια διαδικασία συναίνεσης, με την οποία οι αξίες ατόμων και ομάδων αλληλεπιδρούν και αλληλοδιαμορφώνονται. Έτσι, αναδύεται ένα πλαίσιο από κοινούς κανόνες και σκοπούς, μέσα στο οποίο η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος παίρνει μια μη ανταγωνιστική μορφή.

Έχοντας αυτό κατά νου για τη βασική ποιότητα της οικονομικής ζωής, μπορούμε να γυρίσουμε σε πιο πεζές λειτουργίες είτε της αγοράς είτε του πλάνου στις σοσιαλιστικές συνθήκες. Η διάρθρωση του επιχειρήματος που ακολουθεί συγκεντρώνεται για την ευκολία του αναγνώστη στον πίνακα Ι. Αναγνωρίζονται τρεις οικονομικές λειτουργίες: συντονισμός, προμήθεια και μετάδοση πληροφοριών και καθιέρωση κινήτρων δράσης πάνω στις πληροφορίες σε μια κατεύθυνση κοινωνικά επιθυμητή. Δε βρίσκεται στον πίνακα αλλά συζητείται στη συνέχεια το ζήτημα της ενθάρρυνσης της παραγωγικότητας και των τεχνικών αλλαγών. Θα συγκρίνουμε «την αγορά» και «το σχεδιασμό» (στην περιορισμένη τους έννοια που αναφέρθηκε παραπάνω), αναγνωρίζοντας τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά χαρακτηριστικά του κάθε συστήματος για καθένα από τις τρεις λειτουργίες.

Πίνακας 1**Ανάλυση των λειτουργιών της αγοράς και του σχεδίου σε μια σοσιαλιστική οικονομία**

Λειτουργία	Αγορά	Σχέδιο
Συντονισμός	+ ταχεία και διαρκής μικρορύθμιση — αναδραστική, μετά το γεγονός υπερ-κατεύθυνση, κύκλοι	+ προβλεπτικός, μακροχρόνιος εξωτερικοί παράγοντες — βραδεία προσαρμογή ανάγκη για αποθέματα ασφαλείας
Πληροφορίες	+ ταχεία μεταβίβαση — όχι βέλτιστες τιμές υψηλό κόστος οφειλόμενο σε τυχαίο θόρυβο	+ ενσωματώνει δυνάμει πληροφορίες — πολιτική παραμόρφωση (στρατηγική συμπεριφορά)
Κίνητρα	+ ενδογενή, αυτορυθμιζόμενα — αποτυχίες αγοράς-κενό αμοιβών D/S, καθυστέρηση προσαρμογής	+ πολλαπλοί στόχοι σύνδεση αμοιβών με ηθική επιδοκιμασία — πολιτική: κατάχρηση εξουσίας

Η λειτουργία του συντονισμού

Ο συντονισμός αναφέρεται φυσικά στη σύνδεση προσφοράς και ζήτησης τόσο στα κατανλωτικά όσο και στα κεφαλαιουχικά αγαθά (παραγωγικές εισροές). Αυτό σε μια σύγχρονη σύνθετη οικονομία συνεπάγεται τη διαχείριση μιας διαρκώς μεταβαλλόμενης λεπτομερούς κατάταξης των εκροών και τη διακίνηση αυτών των προϊόντων μέσω περίπλοκων καναλιών κατανομής και διανομής. Ένα σαφές πλεονέκτημα της κατανομής της αγοράς σε σχέση μ' αυτό το καθήκον είναι η χρήση των τιμών ως σημάτων για διαρκή μικρο-ρύθμιση, χωρίς να χρειάζεται να περιμένουν συνειδητή παρέμβαση από πολιτικά όργανα. Αντίθετα, αν λείπουν οι τιμές αγοράς, οι σχεδιασμένες προκαθορισμένες τιμές δεν αποκαλύπτουν τίποτα για τις βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις στις συνθήκες προσφοράς και ζήτησης. Αυτή η πληροφορία πρέπει να αντληθεί από διαδικασίες καταγραφής και οι συνειδητές αποφάσεις πρέπει να μεταφερθούν στα ενδιαφερόμενα μέρη—μια διαδικασία πολύ πιο αργή. Τα κενά που πιθανόν θα προκύψουν στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας πρέπει να καλύπτονται με διατήρηση ρυθμιστικών αποθεμάτων. Αυτό είναι ένα στοιχείο στο κόστος καταγραφών στις σοσιαλιστικές συνθήκες.

Ωστόσο, από την άλλη μεριά, σημειώνουμε ότι ο συντονισμός των τιμών αγοράς είναι από τη φύση του αναδραστικός, αφού συνίσταται σε μετά το γεγονός διευθέτηση ασυμφωνιών που κάποτε εμφανίστηκαν και μπορούν να διασπάσουν το πέπλο του τυχαίου θορύ-

βου για να καθιερώσουν μια ορατή τάση τιμών. Δεν υπάρχει τρόπος να ανακαλύψεις ή έστω να μαντέψεις την έκταση της ασυμφωνίας πριν αυτή επηρεάσει τις τιμές. Η πιθανότητα της υπεραντίδρασης, που οδηγεί σε κυκλικές διακυμάνσεις ή ακόμα και σε κυκλικές εκρήξεις, είναι παρούσα. Από την άλλη μεριά, στην περίπτωση του σχεδιασμού οι ασυμφωνίες και οι μεταβαλλόμενες ανάγκες είναι προβλέψιμες, αποφεύγοντας την ανεπάρκεια που συνδέεται με συνεχώς μεταβαλλόμενες μικρο-ρυθμίσεις. Η ρύθμιση κοστίζει. Μια υποδηλωτική αναλογία είναι να ταξιδεύεις κατά μήκος ενός ελικοειδούς ποταμού σε σύγκριση με το να κινείσαι κατ' ευθείαν προς το στόχο, σε ευθεία γραμμή.

Ένα περαιτέρω δυνάμει πλεονέκτημα του σχεδιοποιημένου συντονισμού έναντι του συντονισμού της αγοράς έγκειται στην ικανότητά του να λαμβάνει υπόψη εξωτερικές συνέπειες που προκύπτουν σε σχέση με το συντονισμό (σε διαφοροποίηση από τους εξωτερικούς παράγοντες γενικά, που υποπίπτουν στον τομέα των πληροφοριών). Αυτά μπορεί να συνεπάγονται μειονεκτήματα που μετατοπίζονται σε άλλες παραγωγικές μονάδες, από κάποια επιχείρηση που δεν κάνει προβλέψεις και γρήγορες προσαρμογές.

Για την αξιολόγηση των επιχειρημάτων υπέρ και κατά του σχεδιοποιημένου συντονισμού και αυτού της αγοράς, ένα σχετικό κριτήριο μοιάζει πιο χρήσιμο: ποιο σύστημα μπορεί καλύτερα να ενσωματώσει τα πλεονεκτήματα του άλλου; Φαίνεται πιο αληθοφανές ότι το μεγαλύτερο πλεονέκτημα του συντονισμού της αγοράς —ταχύτητα προσαρμογής μέσα από τις μεταβολές των τιμών της αγοράς— μπορεί να ενσωματωθεί μέσα σ' ένα σύστημα συνολικού σχεδιασμού. Αντίθετα, ο αμιγής μηχανισμός της αγοράς δεν μπορεί να ενσωματώσει το κεντρικό πλεονέκτημα του σχεδιοποιημένου συντονισμού: τη βαθύτερη οπτική του στον οικονομικό χρόνο και χώρο.

Πληροφορίες

Η λειτουργία της πληροφορίας είναι καίρια για την οικονομική αποτελεσματικότητα (Baumol, 1965 - Dorfman κ.ά., 1958) και εδώ οι συνήγοροι της αγοράς προβάλλουν τα ισχυρότερα επιχειρήματά τους (Hayek, 1935, 1945). Συνοπτικά οι τιμές αγοράς μεταδίδουν πληροφορίες γύρω από τη συνεχώς μεταβαλλόμενη ζήτηση, και τις μεταβαλλόμενες και ιδιαίτερες συνθήκες παραγωγής, πληροφορίες που θα μπορούσαν διαφορετικά να ενσωματωθούν σε χιλιάδες εξισώσεις με διαρκώς μεταβαλλόμενες παραμέτρους. Ο μπαμπούλας του καμένου Συμβουλίου Κεντρικού Σχεδιασμού που ζητά επί ματαίω να καταλάβει ένα έστω ελάχιστο κομμάτι αυτού του τεράστιου συνόλου από πληροφορίες, για να μη λογαριάσουμε την επίλυση των εξισώσεων, είναι μια προσφιλής εικόνα (π.χ. Roberts, 1971). Ενώ η μελέτη του προβλήματος σε συνθήκες συνολικού σχεδιασμού —με σημαντική μεταβίβαση των σχεδιαστικών λειτουργιών σε τοπικά όργανα και σε παραγωγικές μονάδες— περιορίζει κατά κάποιο τρόπο τις συνέπειες αυτής της εικόνας, είναι ακόμα επιβεβλημένη και τουλάχιστον στηρίζεται στην ιδέα μιας σύγχρονης οικονομίας (ή πράγματι όποιας οικονομίας) συντονισμένης μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια από μια μόνη θέληση, μια κεντρική μονάδα ελέγχου.

Όμως, από τη σοσιαλιστική οπτική μπορούν να τεθούν κάποια σοβαρά ερωτήματα γύρω από τη φύση της διαμόρφωσης τιμών στις αυθόρμητες αγορές και συνεπώς γύρω από την ποιότητα της πληροφορίας που μεταφέρεται από μια δομή αγοραίων τιμών. Θα συζη-

τήσω δύο μειονεκτήματα που μπορεί να εμφανίζονται στις προκαθορισμένες τιμές (μακροπερίοδη ισορροπία) μιας καθαρά σοσιαλιστικής οικονομίας αγοράς, και μιας που περιλαμβάνει βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις γύρω απ' αυτές τις προκαθορισμένες τιμές.

Το πρώτο σημείο αφορά το χαρακτήρα των τιμών ισορροπίας που συνεπάγεται ένα βαθμό ανταπόδοσης εξισορροπημένο από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις επιχειρήσεις, κατά πόσο δηλαδή το καθαρό κέρδος των μισθών και ημερομισθίων ή του «πλήρους εισοδήματος» συγκρίνεται με την αξία του ενεργητικού κάτω από τον έλεγχο των επιχειρήσεων (δες Aboushar, 1977 - Hejl, 1967). Σε κάθε περίπτωση αυτός ο βαθμός ανταπόδοσης αποτυγχάνει να ενσωματώσει τα σημαντικά αποθέματα του εργατικού αναπαραγωγικού κεφαλαίου, που κατά κύριο λόγο κρατιούνται έξω από την επιχείρηση και είναι συνεπώς έξω από τους υπολογισμούς της. Αυτός ο εξωτερικός παράγοντας καταλήγει σε μια ασυμφωνία ανάμεσα στο διάνυσμα ισορροπίας των τιμών και στις τιμές κοινωνικής αναπαραγωγής που αναγνωρίζονται ως βέλτιστες σύμφωνα με τη θεώρηση της κοινότητας ως συνόλου (Laibman, 1978). Η κοινωνική αναπαραγωγή των τιμών θεωρεί όλα τα αποθέματα πόρων (κεφαλαιουχικά αγαθά) ως υπεύθυνα στο ρόλο τους της αναπαραγωγής της εργασίας. Τα αγαθά που καταλήγουν σε εισροές για μια συγκεκριμένη επιχείρηση δεν είναι στόχος αλλά μια ενδιάμεση φάση. Οι παραγόμενες βέλτιστες τιμές είναι, κατά συνέπεια, ανάλογες με τον άμεσο συν τον έμμεσο χρόνο εργασίας, δηλαδή ισοδύναμες με τις κλασικές αξίες εργασίας (Laibman, 1978 - Brody, 1965, 1970 - Hejl, 1967 - Seton 1977). Καθώς η επιχείρηση γίνεται όλο και πιο εξαρτημένη από ευρύτερες κοινωνικές δραστηριότητες (ιδιαίτερα από το εκπαιδευτικό σύστημα) για την αναπαραγωγή των πόρων που χρησιμοποιήθηκαν στην παραγωγή, αυτός ο εξωτερικός παράγοντας μεγαλώνει με τον καιρό, και το κόστος της ασυμφωνίας ανάμεσα στην ισορροπία τιμών σοσιαλιστικής αγοράς και στις τιμές κοινωνικής αναπαραγωγής αυξάνει. Οι τιμές κοινωνικής αναπαραγωγής, αν χρησιμοποιούνται όπως οι προκαθορισμένες τιμές μέσα σ' ένα σοσιαλιστικό σύστημα γενικού σχεδιασμού, θα έχουν ως αποτέλεσμα το ότι οι ρυθμοί απόδοσης που προκύπτουν από το εσωτερικό λογιστικό των επιχειρήσεων θα διαφέρουν. Ο σύνδεσμος μεταξύ αυτών των ρυθμών και των αμοιβών του προσωπικού της επιχείρησης θα πρέπει συνεπώς να τακτοποιηθεί διαφορετικά για να εξασφαλίσει την ισότητα στα κέρδη μεταξύ των βιομηχανιών. Αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σ' ένα σύστημα σχεδιασμού. Σ' ένα σύστημα σοσιαλιστικής αγοράς το εισόδημα της επιχείρησης και οι αμοιβές των μελών της επιχείρησης αυτομάτως εξομοιώνονται (ο λόγος για την απόκλιση των τιμών ισορροπίας από τις τιμές κοινωνικής αναπαραγωγής).

Ένα δεύτερο ελάττωμα που αφορά τις αυθόρμητες τιμές ισορροπίας σχετίζεται με το ρόλο του χρόνου στην εκτίμηση της αξίας αντικατάστασης των κεφαλαιουχικών αγαθών. Στη διαμόρφωση του ποσοστού κέρδους, η σχετική έννοια της αξίας του αποθέματος κεφαλαιουχικών αγαθών από μια ανταγωνιστική σκοπιά είναι η αξία αντικατάστασης, αφού αυτό είναι το κόστος της αναπαραγωγής. Στα μοντέλα ανταγωνιστικής διαμόρφωσης των τιμών το ποσοστό κέρδους διαμορφώνεται χρησιμοποιώντας τρέχουσες τιμές για την αξιολόγηση των υλικών αποθεμάτων των κεφαλαιουχικών αγαθών. Εφόσον λείπουν οι τεχνικές αλλαγές, οι τρέχουσες τιμές μετρούν ακριβώς το κόστος αντικατάστασης. Με διαρκείς τεχνικές αλλαγές ενσωματωμένες στη συσσώρευση των κεφαλαιουχικών αγαθών, η τιμή της τελευταίας συγκέντρωσης ίσως χρησιμεύσει ως η καλύτερη διαθέσιμη εκτίμηση του μελ-

λοντικού κόστους αντικατάστασης (Laibman, 1981). Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβεί σε συνθήκες σοσιαλιστικής αγοράς. Ωστόσο, αν ένας μακρύτερος χρονικός ορίζοντας ήταν εφικτός κι αν σ' αυτόν το μακρύτερο ορίζοντα ήταν δυνατό να φανταστείς σχεδιασμένες, δομικές τεχνικές αλλαγές, το σχετικό προσδοκώμενο κόστος αντικατάστασης κεφαλαιουχικών αγαθών θα ήταν διαφορετικό και αναλόγως και οι τιμές. Για μια ακόμη φορά ο χρονικός ορίζοντας γίνεται σχετικός. Ο σχεδιασμός καθιερώνει ένα σημαντικό μακρύτερο ορίζοντα απ' ό,τι είναι δυνατόν κάτω από ένα καθεστώς ατομικιστικού ανταγωνισμού, που καταλήγει σ' ένα διαφορετικό διάνυσμα βέλτιστης τιμής.

Ας υποθέσουμε τώρα ότι και ο χρόνος και οι εξωτερικοί παράγοντες μπορούν να ενσωματωθούν σ' ένα διάνυσμα βέλτιστου σχεδιασμού προκαθορισμένων τιμών, τουλάχιστον με μια σειρά επιτυχημένων προσεγγίσεων. Το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: πόσο συχνά πρέπει ν' αλλάζει αυτό το διάνυσμα; Η σχεδόν αδιαμφισβήτητη τάση της θεωρίας να προσανατολίζεται στην αγορά βρίσκεται σε αδιάκοπη αλλαγή: στιγμιαία απάντηση σε συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες. Αυτό είναι το όραμα μιας ταχείας, περιθωριακής μικρο-προσαρμογής ως η εγγύηση της επάρκειας της αγοράς. Αυτό σημαίνει πως οι σχεδιασμένες τιμές είναι αδύνατες, αφού το κόστος της έρευνας και του υπολογισμού θα απέκλειε αλλαγές σ' ένα σχεδιασμένο άνυσμα με οτιδήποτε όπως η απαιτούμενη συχνότητα. Είναι όμως σαφές ότι σ' ένα καθεστώς συνεχούς αυθόρμητης προσαρμογής τιμών, το κόστος της πληροφορίας είναι ψηλό, σε σύγκριση με κάποιο με δεδομένες τιμές. Το τυχαίο και η ιδιαιτερότητα των τιμών δημιουργεί ένα πέπλο θορύβου και αβεβαιότητας, κάνοντας την αποδοτική επιλογή πιο δύσκολη. Το πρόβλημα υποδεικνύει από μόνο του την ανάγκη καθορισμού της βέλτιστης ισορροπίας μεταξύ των δύο ειδών κόστους. Υπερβολική συχνότητα στις αλλαγές τιμών δημιουργεί αβεβαιότητα για το μελλοντικό κόστος και αυθαιρεσία στην εκτίμηση των οικονομικών αλλαγών (π.χ. επιλογή τεχνικής). Ανεπαρκής συχνότητα σημαίνει προοδευτική απόκλιση των σχεδιασμένων τιμών από τα «αληθινά» τους επίπεδα, καθώς αλλάζουν οι συνθήκες παραγωγής. Καθώς βελτιώνονται τα ηλεκτρονικά μέσα υπολογισμού και μεταφοράς της πληροφορίας, το κόστος υπολογισμού πρέπει να πέσει και θα πρέπει να είναι κατορθωτό να μετακινηθούμε προς την κατεύθυνση όλο και πιο συχνών αναθεωρήσεων των τιμών. Αυτό εμποδίζει τις αρνητικές συνέπειες στον πόλο της τυχαίας, στιγμιαίας διακύμανσης και επίσης μειώνει τον αντίκτυπο των μεγάλων περιθωρίων στα απότομα κέρδη και ζημιές από μεγάλες αυξήσεις στις τιμές. Αλλά το γενικό θέμα είναι καθαρό: ένα καθεστώς σχεδιασμού των τιμών μπορεί (όπως πάντα, καταρχήν) να στοχεύσει στο βέλτιστο σημείο διατρέχοντας ένα φάσμα συχνών και μη συχνών αλλαγών, ενώ το καθεστώς της σοσιαλιστικής αγοράς είναι προσκολλημένο στο δόγμα της στιγμιαίας προσαρμογής, με τις σχετικές αρνητικές συνέπειες.

Περνώντας στη λειτουργία της μετάδοσης πληροφοριών και στην παραλλαγή του πλάνου, μπορούμε να ρωτήσουμε: υπάρχουν τύποι πληροφορίας που μπορούν καλύτερα να μεταδοθούν, διαφορετικοί από τον τύπο της τιμής; Η Joan Robinson (1967) προέβαλε την αμφισβήτηση: μπορεί τελικά ο σοσιαλισμός να επιφέρει γνήσια κυριαρχία του καταναλωτή; Ακόμα κι αν παραμερίσουμε το ερώτημα κατά πόσον ο καταναλωτής μπορεί να είναι επαρκώς πληροφορημένος για την πολύπλοκη κλίμακα των σύγχρονων καταναλωτικών αγαθών για να είναι πραγματικά κυρίαρχος στις αποφάσεις του και τα σχετικά ζητήματα της διαφήμισης και της «αποδιοργάνωσης της δραστηριότητας του νοικοκυριού» (Lange,

1963), η παράδοση του καταναλωτή σ' έναν παθητικό ρόλο στο σύστημα αγοράς είναι ένα από τα χτυπητά χαρακτηριστικά του. Αν θέλω μια αλλαγή στην ποιότητα κάποιου καταναλωτικού προϊόντος χ από $\chi(\alpha)$ σε $\chi(\beta)$, πρέπει να περιμένω σιωπηλά μέχρι να τύχει κάποιος παραγωγός να προσφέρει $\chi(\beta)$, πριν μπορέσω να «ψηφίσω με τις δραχμές μου» και να εκδηλώσω μια απαίτηση γι' αυτή την ποιότητα. Αντίθετα, μέσα από μια κατάλληλα σχεδιασμένη πολιτική διαδικασία, οι επιθυμίες του καταναλωτή μπορούν να μεταβιβαστούν κατευθείαν και να εξασφαλιστεί η γνήσια εκπαίδευση του καταναλωτή. Ένας από τους στόχους που μπαίνουν στον κατάλογο διαμόρφωσης των μπόνους μιας επιχείρησης μπορεί να είναι η έκταση και η αποτελεσματικότητα της συμμετοχής της σε οργανισμούς που επικοινωνούν απευθείας με τους καταναλωτές⁷.

Ενώ η συζήτηση σ' αυτό το θέμα εστιάζεται στις ελλείψεις της πληροφορίας που παράγεται στην αυθόρμητη αγορά και στα πλεονεκτήματα των σχεδιασμένων τιμών και άλλων καναλιών πληροφόρησης, υπάρχει ένα μεγαλύτερο ελάττωμα του περιβάλλοντος του σχεδιασμού που πρέπει να αναφερθεί. Ο σχεδιασμός είναι πολιτικός και στις πολιτικές δομές τα άτομα ή οι ομάδες ίσως «χρησιμοποιούν το σύστημα» για να αποκτήσουν συγκεκριμένο πλεονέκτημα, που οδηγεί σε παραποίηση της πληροφορίας. Ενώ αυτό το πρόβλημα δεν έχει απλή λύση, τα ζητήματα που προβλήθηκαν στην ενότητα I σχετικά με την ορατότητα των σοσιαλιστικών σχέσεων είναι επίσης συναφή εδώ. Επιπρόσθετα, η λειτουργία «δευτεροβάθμιας επικύρωσης» των αγοραίων σχέσεων θα συνεχίσει να παίζει ένα ρόλο στο να κρατά τους παίχτες τίμιους, ακόμα και στο συστημικό-γενικό σχεδιασμό, όπου η οριζόντια λειτουργία τους είναι πρωταρχική.

Κίνητρα

As περάσουμε στο ζήτημα των κινήτρων: πάλι ο πρώτος γύρος οδηγεί στην αυθόρμητη αγορά, στην οποία τα μηνύματα και τα κέρδη/ζημιές είναι στενά δεμένα με τις τιμές. Αυτό το επιχείρημα θα είναι τόσο γνωστό από γενικές οικονομικές συζητήσεις, ώστε δεν είναι αναγκαίο να το επεξεργαστούμε με λεπτομέρειες εδώ (Ellman, 1973 - Dorfman κ.ά., 1958). Ωστόσο, υπάρχουν κάποια ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο απονέμονται οι ανταμοιβές και οι ποινές. Το κύριο σημείο είναι ότι η επιχείρηση δεν είναι υπεύθυνη για μια ασυμφωνία προσφοράς-ζήτησης που αντιμετωπίζει. Όμως, σ' ένα σύστημα αυθόρμητης βραχυπρόθεσμης προσαρμογής τιμών, η ανταμοιβή ή η τιμωρία θα είναι ανάλογες μάλλον με το μέγεθος της ασυμφωνίας παρά με την ποιότητα και την ταχύτητα της αντίδρασης της επιχείρησης σ' αυτή. Με λίγα λόγια, ο μηχανισμός λειτουργεί μέσα από αναπάντεχα κέρδη και ζημιές, παρά από κέρδη και ζημιές που μετρούν την πραγματική ενέργεια και προσπάθεια. Όταν η κλίμακα της παραγωγής είναι μικρή, και άρα οι οικονομίες κλίμακας, οι διάφορες διασυνδέσεις και τα καθορισμένα κεφαλαιουχικά αποθέματα είναι σχετικά ασήμαντα, η «αδικία» της τύχης ίσως είναι να πληρώσεις ένα μικρό τίμημα για τον αυτόνομο και αποτελεσματικό μηχανισμό ρύθμισης. Όμως, όταν εμπλέκεται μεγάλη κλίμακα, διασυνδεδεμένη και χρονικά πειστική παραγωγή, η κατανομή κερδών και ζημιών που προκύπτουν από αυθόρμητες μεταβολές στην κοινωνικά επιθυμητή ποικιλία προϊόντων ίσως είναι πολύ κάτω του βέλτιστου. Οι εργάτες στις βιομηχανίες που αντιμετωπίζουν συρρίκνωση ίσως να τιμωρούνται άδικα, κι αυτοί που δουλεύουν σε επεκτεινόμενες επιχειρήσεις να ανταμεί-

βονται άδικα. Στην πραγματικότητα, μπορεί να ανακύψει κάτι σαν συσσωρευτική διαδικασία: συρρικνωνόμενες βιομηχανίες ή σχετικά ανεπαρκείς επιχειρήσεις μέσα σε μια βιομηχανία παίρνουν χαμηλές αποδοχές, και η προκύπτουσα παραπέρα πτώση στην παραγωγή και την ποιότητα επιβαρύνει την κατάσταση, καταλήγοντας στη διαμόρφωση στρωμάτων «εχόντων» και «μη εχόντων». Υποθέτοντας ένα καθ' ολοκληρίαν σοσιαλιστικό πλαίσιο, δε θα είναι επιθυμητό να επιτραπεί σε σχέσεις αγοράς να γίνουν τόσο διαβρωτικές ώστε να ναρκώσουν αυτό το σχηματισμό στρωμάτων, καθιστώντας τον αόρατο και συνεπώς αποδεκτό. Η εναλλακτική λύση είναι να ενσωματωθούν οι καιρίες πλευρές της διαμόρφωσης κινήτρων σε μια διαδικασία σχεδιασμού, κάνοντάς τες υπάκουες σε συνειδητό και δημοκρατικό καθορισμό.

Αυτή είναι ίσως η λιγότερο κατανοητή όψη του σοσιαλισμού, που βασίζεται στο συνολικό σχεδιασμό. Είναι αναγκαίο ν' αναφέρουμε το αυτονόητο, αφού η συζήτηση αυτού του ζητήματος έχει επιβαρυνθεί από μια ισχυρή απόκλιση προς το αντίθετο: δεν υπάρχει τίποτε στο σχεδιασμό της κατανομής του εισοδήματος που να αντιτίθεται συστηματικά στην αποτελεσματική διαφοροποίηση του εισοδήματος σύμφωνα με την παραγωγική συνεισφορά. Πράγματι, αυτή η διαφοροποίηση έχει γίνει ένα σταθερό χαρακτηριστικό της μαρξιστικής σκέψης γύρω από το σοσιαλισμό από την *Κριτική του προγράμματος της Γκότα* (Marx, 1933 - Kirsch 1972 - Kozlov, 1977). Η καιρία ιδιότητα αυτής της διαφοροποίησης στο σοσιαλιστικό πλαίσιο είναι ότι εμφανίζεται ως η απόρροια μιας πολιτικής διαδικασίας μάλλον, παρά ως το αποτέλεσμα τυφλών οικονομικών νόμων. Είναι σαν τα μέλη της κοινωνίας, που καταλαμβάνουν διαφορετικές θέσεις στην παραγωγή και κατέχουν διαφορετικούς βαθμούς ικανοτήτων, να συναντώνται ενώπιος ενώπιω και να διαπραγματεύονται το μέγεθος της διαφοροποίησης των μισθών. Για παράδειγμα, ζητιέται (μεταφορικά ή ίσως κυριολεκτικά) από τους εργάτες του εργοστασίου και από τους εργαζόμενους στο γραφείο να έχουν συνάντηση με ανθρακωρύχους, των οποίων οι συνθήκες δουλειάς είναι γνωστό ότι είναι πολύ πιο επικίνδυνες και δυσάρεστες, και να πουν στους ανθρακωρύχους τι νομίζουν ότι ο συντελεστής διαφορικής αμοιβής θα σημαίνει γι' αυτούς (τους ανθρακωρύχους). Μ' αυτόν τον τρόπο, εργαζόμενοι από διαφορετικούς τομείς της εργασίας υποχρεώνονται να μάθουν ο ένας για τον άλλο και φτάνουν να καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλο. Σε σύγκριση μ' αυτή τη διαδικασία —η οποία ομολογουμένως μπορεί να είναι δυσκίνητη και να υπόκειται σε κατάχρηση—, η αγορά εμφανίζεται ως μια ευφυής επινόηση για να εξασφαλίζει ότι τα μέλη της κοινωνίας δε θα επικοινωνούν και δε θα αλληλεπιδρούν. Ωστόσο, η επικοινωνία και η αλληλεπίδραση είναι οι βάσεις για την εμφάνιση της αίσθησης των κοινών αξιών και της κοινής ευθύνης. Αυτή η συναινετικότητα αρχικά ενισχύει τα υλικά κίνητρα και τελικά τα αντικαθιστά από κυρίαρχα, όταν τα επίπεδα παραγωγής και κατανάλωσης έχουν αυξηθεί πέρα από το σημείο στο οποίο το κίνητρο μπορεί να βασίζεται επωφελώς σε ατομικά και υλικά κριτήρια.

Τεχνικές αλλαγές και ανταμοιβή για κίνδυνο

Απομένει, ωστόσο, να εξετάσουμε ένα σημαντικό κομμάτι του πεδίου πάνω στο οποίο συναντάται ο συναγωνισμός ανάμεσα στα κίνητρα που βασίζονται στην αγορά και σ' αυτά που βασίζονται στο πλάνο: παραγωγική ανάπτυξη και τεχνικές αλλαγές. Ένα επιχειρήμα

που πηγαίνει πίσω στην κλασική αυστριακή κριτική του σοσιαλισμού (Hayek, 1945) υποδεικνύει ότι ο βασικός δυναμισμός της σύγχρονης οικονομίας και η δυναμική της για ανάπτυξη απαιτούν τα κατακερματισμένα κίνητρα να είναι διαθέσιμα από την αυθόρμητη αγορά. Η θέση αυτή συμπυκνώνεται πετυχημένα σ' ένα άρθρο του Berliner (1987), το οποίο κάνει τον κατάλογο αυτών των απαιτήσεων για ταχείες τεχνικές αλλαγές: αυτονομία επιχείρησης, ευελιξία στη λήψη αποφάσεων και επαρκής ανταμοιβή για τον κίνδυνο⁸. (Ένα κλασικό επιχείρημα ενάντια στο σοσιαλισμό της αγοράς από την πλευρά της θεωρίας της ελεύθερης αγοράς είναι ότι ο κίνδυνος δεν μπορεί να ανταμειφθεί κατάλληλα χωρίς ιδιωτική ιδιοκτησία της παραγωγικής περιουσίας και απεριόριστη προσωπική πρόσβαση στο εισόδημα που προκύπτει απ' αυτή την περιουσία.) Αυτά τα χαρακτηριστικά της μικρο-μονάδας μιας δυναμικής οικονομίας είναι επιλεγμένα κατά το μεγαλύτερο μέρος για να είναι αυταπόδεικτα. Ελάχιστα έχουν γίνει στην κατεύθυνση της τυπικών επιχειρημάτων υπεράσπισής τους.

Ωστόσο, από την άποψη του συνολικά σχεδιασμένου σοσιαλισμού, ιδωμένου υπό το φως της σύγχρονης παραγωγής —με εκτεταμένο καταμερισμό εργασίας, ηλεκτρονική αλληλεξάρτηση και ισχυρές διασυνδέσεις στο χρόνο και στο χώρο (Galbraith, 1967)—, και τα τρία κριτήρια μοιάζουν αν όχι λανθασμένα, τουλάχιστον ατελή. Το καθένα έχει ένα αντίστοιχο το οποίο αντιτιθέμενο κυριαρχεί σταδιακά σε σημασία και μπορεί τελικά να γίνει αποφασιστικό.

Σ' ό,τι αφορά τα κριτήρια της αυτονομίας και ευελιξίας, για παράδειγμα, και δεδομένης της επιμήκυνσης του χρονικού ορίζοντα από τη σύλληψη μέχρι την εκτέλεση στη σύγχρονη παραγωγή, προκύπτει το ερώτημα: δεν είναι τόσο σημαντικό για μια επιχείρηση να είναι συνδεδεμένη μ' ένα σταθερό περιβάλλον στο οποίο η μορφή της μακροοικονομίας στο βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο μέλλον να μπορεί να είναι λογικά γνωστή και στο οποίο η πληροφόρηση για σχετικές τιμές και τεχνικά σχέδια σε συνδεδεμένες και ανταγωνιστικές επιχειρήσεις να μπορεί εύκολα να αποκτηθεί; Αυτή η ιδιότητα μπορεί να ονομαστεί «συνδεδεσιμότητα». Υποστηρίζοντας τη σπουδαιότητά της, δε θεωρώ ότι το μέλλον μπορεί να είναι απόλυτα γνωστό, αλλά ότι η παρόρμηση για θεμελιώδεις τεχνικές αλλαγές και για παραγωγική ανάπτυξη μπορεί να επαυξάνεται με την απουσία της ανταγωνιστικής μυστικότητας και της άσκοπης σπατάλης δυνάμεων και από την εξοικονόμηση πόρων αφιερωμένων σε βιομηχανική κατασκοπεία, επανασχεδιασμό των ανταγωνιστικών προϊόντων κ.λπ. Η σταθερότητα του σοσιαλιστικού μακροπεριβάλλοντος και η πρόταξη των πιο σπουδαίων δομικών χαρακτηριστικών της οικονομικής ανάπτυξης σε μακροχρόνια («προοπτικά») πλάνα ενισχύει επίσης εν δυνάμει το κίνητρο της καινοτομίας.

Τι μπορεί να ειπωθεί για την ανταμοιβή για κίνδυνο και καινοτόμες (επιχειρηματικές-ριψοκίνδυνες) δραστηριότητες; Μια σχεδόν μυστική ατμόσφαιρα επιβεβαίωσης προσδίδεται στην αντίληψη ότι ο μόνος τρόπος να παρακινήθει ο κόσμος να βουτήξει σε άγνωστα νερά είναι να του προσφέρεται η πιθανότητα μεγάλου πλούτου, με τη μορφή της κατοχής κεφαλαίου. Ο Berliner (1987) επαναλαμβάνει αυτή την επιβεβαίωση, πάλι χωρίς αυστηρά υποστηρικτικά επιχειρήματα. Χρειάζονται οι επιστήμονες και οι μηχανικοί την προοπτική να γίνουν καπιταλιστές, για να εργαστούν δημιουργικά; Στοιχεία από τις καπιταλιστικές κοινωνίες μπορούν να θεωρηθούν ότι προτείνουν πως η επινόηση είναι μόνο περιστασιακά ένα μονοπάτι για τον πλούτο και πως το μακροπρόθεσμο εισόδημα από καινοτομίες προ-

κύπτει κατά κύριο λόγο για τους κατόχους κεφαλαίου που έχουν τα μέσα παραγωγής και μάγκετινγκ στη διάθεσή τους. Η δημιουργική εργασία, συμπεριλαμβανομένων των ποικίλων περιπτώσεων ανάληψης κινδύνου, είναι εγγενώς αμειβόμενη. Συνδυασμένη με την αρμόζουσα διαφορά εισοδήματος θάπρεπε να είναι άμεσα διαθέσιμη χωρίς να προσφέρεται η ευκαιρία της απόκτησης μόνιμης εξουσίας της κυριαρχίας των τάξεων. Το βάρος της απόδειξης, δεδομένης της εξόχως παρατηρημένης πολιτισμικής ποικιλίας στη σχέση μεταξύ προσπάθειας και ανταμοιβής, θάπρεπε να πέφτει πάνω σ' αυτούς που ισχυρίζονται ότι η ακραία πόλωση πλούτου και εισοδήματος μπορεί από μόνη της να προσφέρει μια κοινωνία με επαρκή δημιουργική προσπάθεια.

Δυο επιπλέον ερωτήματα προκύπτουν ειδικά σε σχέση με την ανάληψη κινδύνου. Πρώτον, ποια είναι η ακριβής φύση του κινδύνου; Σημαντικοί πόροι πρόκειται να αφιερωθούν σ' ένα έργο που μπορεί να παραγάγει ή όχι τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα, επειδή το αποτέλεσμα της καινοτόμου έρευνας δεν μπορεί να είναι εκ των προτέρων γνωστό κι επειδή η ζήτηση, παρομοίως, είναι γνωστή μόνο μερικά. Κάποια στοιχεία από τη ριψοκίνδυνη της καινοτομίας είναι σύμφυτα με την αβεβαιότητα κάθε τεχνικής αλλαγής. Ωστόσο, ένα μεγαλύτερο μέρος μπορεί να είναι σχετικό με το σοσιαλιστικό σύστημα: στο καπιταλιστικό πλαίσιο ή στο πλαίσιο του σοσιαλισμού της αγοράς, τα πλάνα των άλλων επιχειρήσεων δεν είναι γνωστά στον εν λόγω καινοτόμο. Η απομόνωση των καταναλωτών από την άμεση επικοινωνία με τους παραγωγούς (περιορισμός στην παραμετροποιημένη αλληλεπίδραση διά μέσου του μηχανισμού τιμών) εμποδίζει μεγάλο μέρος της εκ των προτέρων γνώσης της ζήτησης. Και το τυχαίο, ο θόρυβος και η αβεβαιότητα στις χρηματοοικονομικές αγορές και στο μακρο-περιβάλλον αντιμάχονται τον ορθολογικό υπολογισμό των αποτελεσμάτων. Έτσι, ενώ η καινοτόμα επένδυση μεγάλων ποσών είναι πράγματι ριψοκίνδυνη, ένα μεγάλο μέρος αυτού του ρίσκου οφείλεται σε συγκεκριμένους παράγοντες του συστήματος.

Δεύτερον, ό,τι τίθεται σε κίνδυνο αποτελείται από κοινωνικούς πόρους. Ο καινοτόμος που παίρνει το ρίσκο ενεργεί για λογαριασμό της κοινωνίας ως όλου. Αν ο καπιταλιστής ρισκάρει μια ιδιοκτησία του, αυτό δεν είναι βάρος για την κοινωνία. Πραγματικά, το κοινωνικό ρίσκο είναι πολύ μικρότερο από το ιδιωτικό, και αν το ιδιωτικό ρίσκο κυριαρχεί στην παροχή κινήτρων για τους καινοτόμους, αυτό σημαίνει ότι η ατομική ιδιοκτησία μπορεί να εμποδίζει την καινοτομία. Στο σοσιαλιστικό πλαίσιο είναι κατανοητό ότι, εφόσον μια κολλεκτίβα έχει ετοιμάσει μια επιχειρηματική κίνηση που έχει ερευνηθεί καλά και μελετηθεί προσεκτικά, ο κίνδυνος που συνεπάγεται αναλαμβάνεται για λογαριασμό ολόκληρης της κοινότητας. Ακριβώς όπως ένας επιστήμονας του οποίου τα πειράματα αποφέρουν αρνητικό αποτέλεσμα συνεισφέρει στην τελική αναγνώριση των θετικών αποτελεσμάτων, μια επιχείρηση που καινοτομεί αποτυχημένα (αλλά ανταγωνιστικά) συνεισφέρει σε τελικά επιτυχείς τεχνικούς μετασχηματισμούς στο βιομηχανικό της κλάδο και δικαιούται φυσιολογικές ανταμοιβές. Η σοσιαλιστική οικονομία, λοιπόν, μπορεί εν δυνάμει να κοινωνικοποιεί τον κίνδυνο—διανέμοντάς τον στην κοινωνία ως όλον, που είναι και η τελική κάτοχος των πόρων που τίθενται σε κίνδυνο, καθώς και ο τελικός δικαιούχος της καινοτομίας—κι έτσι να μειώνει το τελικό κόστος της καινοτομίας. Η κοινωνικοποίηση, λοιπόν, του κινδύνου πρέπει να τοποθετηθεί απέναντι στο κριτήριο «ανταμοιβής για τον κίνδυνο» στην εκτίμηση του σχετικού καινοτομικού δυναμικού διαφορετικών οικονομικών συστημάτων.

III. Εκτιμώντας τη σοβιετική και ανατολικοευρωπαϊκή εμπειρία

Θα γίνει φανερό ότι το μοντέλο που αναπτύχθηκε στην ενότητα I αυτής της εργασίας αντλεί πολύ από τις εμπειρίες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στον 20ό αιώνα και πιο ειδικά τη σοβιετική εμπειρία (δες Ellman, 1973, 1979 - Shaffer, 1984, 1986 - Nove, 1969 - Feiwel, 1967 - Hohmann κ.ά., 1975 - Gregory and Stuart, 1981). Το στάδιο του σχεδιασμού αντανακλά εικόνες της ΕΣΣΔ στη δεκαετία του 1930, την περίοδο του σχεδιασμού των ζητοκραυγών (Davies, 1966a). Η μετάβαση σε μια συστημική διοικητική φάση σκιαγραφείται πάλι καθαρά στο μεταπολεμικό σοβιετικό μοντέλο (Felker, 1966 - Davies, 1966b), ενώ το κατώφλι του συστημικού-γενικού σχεδιασμού αγγίχθηκε στις σοβιετικές συζητήσεις και μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '60 και πέρα (Feiwel, 1967 - Gregory και Stuart, 1981 - Bornstein, 1977).

Στην Ανατολική Ευρώπη η φάση του σχεδιασμού είχε συμπιεστεί και ο συστημικός-διοικητικός σχεδιασμός μπήκε σε λειτουργία μάλλον νωρίς —ίσως νωρίτερα απ' ό,τι θα εισηγοούνταν αισιόδοξες σκέψεις— ως αποτέλεσμα της υπερβολικής μίμησης της σοβιετικής εμπειρίας (δες Hohmann κ.ά., 1975). Στην Κίνα, αντιθέτως, η φάση του σχεδιασμού εμφανίζεται παρατεταμένη, δεδομένης της δυσκολίας να περικλείεται η απέραντη οικονομία αυτής της χώρας κάτω από μια ενιαία διοίκηση, ιδιαίτερα κάτω από χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, εκπαίδευσης και επικοινωνιών. Για διάφορους λόγους, η σοβιετική περίπτωση εμφανίζεται να εκφράζει τις κεντρικές σταδιακές ιδιότητες της σοσιαλιστικής ανάπτυξης πιο καθαρά, ακριβώς όπως η Βρετανία ανέπτυξε τα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης στην καθαρότερη μορφή και η λεκάνη της Μεσογείου αποκάλυπτε πιο άμεσα τους αναπτυξιακούς προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής —ξανά για λόγους που σχετίζονται με συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες (Laibman, 1984).

Τα βασικά στοιχεία του συνολικού σχεδιασμού —με την αξιοσημείωτη εξαίρεση της οριζόντιας διαδικασίας πραγματοποίησης συμβολαίων από τις επιχειρήσεις— εισήχθησαν στην ΕΣΣΔ στις περίφημες οικονομικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '60, με αποκορύφωμα την ψήφιση του Νόμου για τις επιχειρήσεις το 1968. Στη διάρκεια της δεκαετίας του '70, αυτό το σύστημα υποβλήθηκε σε συνεχή τροποποίηση και πειραματισμό, ιδιαίτερα με την ανάπτυξη των Βιομηχανικών Ενώσεων —μεσαίου επιπέδου σώματα ανάμεσα στις επιχειρήσεις και τα Υπουργεία. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, και ακολουθώντας τις κατευθύνσεις του τέλους της εποχής του Μπρέζνιεφ, στις περισσότερες βιομηχανίες εισήχθη ένα σύστημα συμβουλίων ομάδων. Η ομάδα ή η μπριγάδα εκλέγει —χρησιμοποιώ ενεστώτα γιατί όσο γράφω δεν έχω λάβει κάποια πληροφορία ότι αυτό το σύστημα σταμάτησε να ισχύει— ένα συμβούλιο κι έναν επικεφαλής που ηγείται του συμβουλίου. Αυτή η συλλογική και εκλεγμένη ηγεσία ετοιμάζει και διευθύνει το πλάνο για την ομάδα, η οποία παίρνει μπόνους από την επιχείρηση στη βάση της αξιολόγησης από την πλευρά της επιχείρησης της συνολικής απόδοσης της ομάδας. Αυτό είναι λοιπόν ένα συλλογικό υλικό κίνητρο. Δίνει σε κάθε μέλος της ομάδας ένα ενδιαφέρον για τη δουλειά κάθε άλλου μέλους. Ωστόσο, το συμβούλιο της ομάδας είναι υπεύθυνο για τον καταμερισμό του μπόνους στα άτομα, κι αυτό βασίζεται στο «συντελεστή εργασιακής συμμετοχής», που παίρνει υπόψη του όχι μόνο την ατομική παραγωγή (το συστατικό του μέρους του μισθού) αλλά και μια ποιοτική εκτί-

μηση της συνολικής συμμετοχής ενός εργαζόμενου στην ομάδα: αυτοβελτίωση (γνώση νέων δεξιοτήτων μέσω εναλλαγής και εμπλουτισμού της δουλειάς), εκπαίδευση των νεοεισερχόμενων εργατών, φροντίδα για το χώρο εργασίας, συμμετοχή στον έλεγχο ασφαλείας, διαχείριση των κοινωνικών υπηρεσιών που σχετίζονται με την επιχείρηση, εκπαιδευτικές δραστηριότητες κ.λπ. Το σύστημα, λοιπόν, των κινήτρων πληρωμής είναι ένα λεπτό μίγμα συλλογικών και ατομικών ανταμοιβών, αξιολογημένων μέσα από μια πολιτική, συλλογική διαδικασία.

Δε θα αποπειραθώ εδώ μια λεπτομερή εκτίμηση της σοβιετικής εμπειρίας ή της έκτασης της συμφωνίας ανάμεσα στη σοβιετική θεωρία και πράξη. Στην αξιολόγηση της σοσιαλιστικής πραγματικότητας στην ΕΣΣΔ («υπαρκτός σοσιαλισμός») είναι φανερό ότι η ειδυλλιακή εικόνα που πλάστηκε από την επίσημη σοβιετική λογοτεχνία (πριν την γκλάσνοστ) έχει παραποιηθεί από κατοπινά γεγονότα. Πιστεύω επίσης ότι οι θετικές πλευρές αυτής της πραγματικότητας —δομές δημοκρατίας στους χώρους δουλειάς, ουσιαδής ισότητα εισοδήματος, παρατεταμένη οικονομική σταθερότητα, κοινωνική διαθεσιμότητα και πρόσβαση, υποδειγματική χρήση ενός οργανωμένου διαλόγου γύρω από ένα κοινό μέλλον— είναι σημαντικές (δες Shaffer, 1984 - Brown, 1966 - Kirsch, 1972) και διαφεύδουν την πλατιά δεδομένη τάση να μη βλέπει κανείς τίποτε άλλο εκεί παρά αποτυχία και αρνητικά. Έχω, λοιπόν, απομείνει με δυο φαινομενικά ασύμβατες διαπιστώσεις: 1) Η σοβιετική εμπειρία έχει σημαντικά θετικά μαθήματα για το σοσιαλισμό, μαθήματα που είναι όντως ουσιαστικά για τη σοσιαλιστική ανανέωση, 2) η προσπάθεια να πραγματοποιηθούν, η προωθητική ορμή και τα κοινωνικά πλεονεκτήματα της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ οδήγησε σε μεγάλη αποτυχία. Μπορούν αυτοί οι ισχυρισμοί να συμβιβαστούν;

Πιστεύω πως μπορούν. Ο ουσιαστικός λόγος για την αποτυχία είναι επίσης ο λόγος εξαιτίας του οποίου ένα μοντέλο του σοσιαλισμού που κοιτά προς τα εμπρός έχει τόσο λίγο χώρο για αναπνοή στο σημερινό πολιτικό κλίμα, ανάμεσα στο διατακτικό και διοικητικό σύστημα του παρελθόντος και στη μεροληπτική ελεύθερη αγορά των λεγόμενων «ριζοσπαστών»: τις καταπιεστικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στα απολυταρχικά χρόνια του Στάλιν. Ο Νόμος για τις Επιχειρήσεις, π.χ., δίνει στις επιχειρήσεις το δικαίωμα και την ευθύνη να διαμορφώνουν τα δικά τους πλάνα, αλλά το διευθυντικό προσωπικό έχει επιλεγεί στη διάρκεια ετών (με την έννοια του Δαρβίνου) με βάση τα χαρακτηριστικά της δουλοπρεπούς συμμετοχής του σε μια απολυταρχική διάρθρωση (με την έννοια του Αντόρνο). Πολλοί διευθυντές επιχειρήσεων, έχοντας χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά και μόνο για παθητική και πραγματιστική προσαρμογή στις εκ των άνω απαιτήσεις και όντας καταπιεστικοί και μη επικοινωνιακοί διανομείς κατευθύνσεων προς τους κατωτέρους, συμμορφώνονταν προς το γράμμα των νέων διαδικασιών, ενώ υποτιμούσαν το πνεύμα τους —ενώ οι αρμόδιοι των Υπουργείων και των τμημάτων του Κεντρικού Σχεδιασμού πάνω από τις επιχειρήσεις συνειδητά ή όχι υποβοηθούσαν αυτή την εξέλιξη. Συνεπώς, η γεμάτη σημασία ανάμιξη του προσωπικού της επιχείρησης στη διαμόρφωση του πλάνου υπάρχει στα χαρτιά, αλλά όχι στην πραγματικότητα. Οι αρνητικές συνθήκες είναι βαθιά ριζωμένες στη σοβιετική και ανατολικοευρωπαϊκή θεσμική διάρθρωση και πολιτική κουλτούρα και το ξερίζωμά τους θα απαιτήσει μαζική και παρατεταμένη δημοκρατική κινητοποίηση.

IV. Συμπέρασμα: Θεωρία και προοπτικές

Το μοντέλο ενός σοσιαλιστικού συστήματος γενικού σχεδιασμού που σκιαγραφήθηκε σ' αυτή την εργασία συνεπικουρούμενου από δευτεροβάθμια επικύρωση και αγορές οριζόντιου σχεδιασμού και ίσως περιβαλλόμενου από έναν αυθόρμητο αλλά υποδεέστερο σοσιαλιστικό τομέα αγοράς, φαίνεται πως δεν έχει μεγάλη πολιτική υποστήριξη στη Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Ευρώπη των αρχών της δεκαετίας του '90. Η κατάσταση έχει επιδεινωθεί από τη μακρά αναβολή του ξεκαθαρίσματος λογαριασμών με τα κακά της σταλινικής περιόδου, τον απολυταρχισμό και την ανομία. Μπορεί να ειπωθεί τίποτα περισσότερο για το τωρινό αδιέξοδο;

Ο 20ός αιώνας, στον οποίο τα πρώτα μεγάλα σοσιαλιστικά πειράματα πραγματοποιήθηκαν σε συνθήκες τεχνικής και πολιτικής οπισθοδρόμησης —σ' αντίθεση με την αντίληψη της μετάβασης μετά την πλήρη ανάπτυξη του καπιταλισμού, που θέτει ασφαλή θεμέλια για το σοσιαλισμό—, υπήρξε μάρτυρας ενός παρατεταμένου πολέμου θέσεων ανάμεσα σε δυο συστήματα. Οι σοσιαλιστικές κοινωνίες εισήγαγαν πλευρές των καπιταλιστικών σχέσεων, στην προσπάθειά τους να μειώσουν την απόσταση. Με τη σειρά τους, οι καπιταλιστικές κοινωνίες επηρεάστηκαν από σοσιαλιστικές θεσμικές δομές, όπως πρόνοια για την κοινωνική ευημερία και συμμετοχή μέσα στους χώρους εργασίας —ειδικά στη Δυτική Ευρώπη, όπου η πραγματικότητα των κοινωνιών του ανατολικού συνασπισμού ήταν περισσότερο γνωστή απ' ό,τι στις ΗΠΑ. Ο καπιταλισμός κρατά γερά, παρά τις εσωτερικές του αντιφάσεις, έχοντας συρθεί ενάντια στη θέλησή του προς κοινωνικές διευθετήσεις που μετριάζουν τα αποτελέσματα της αυξανόμενης πόλωσης πλούτου και εξουσίας και της μεγάλης εν δυνάμει αστάθειας. Την ίδια στιγμή ο σοσιαλισμός αντιμετωπίζει το τεράστιο ιδεολογικό εμπόδιο των τεχνικά ανώτερων καπιταλιστικών κοινωνιών, οι οποίες πράγματι σε κάποιο βαθμό έχουν αναπτύξει επίσης ανώτερες πολιτικές μορφές. Προτείνεται μια αναλογία με την παρεμποδισμένη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην Ευρώπη, κατά την οποία οι φεουδάρχες ευγενείς οχυρώνονται μέσα σε μια περιορισμένη αλλά ενδυναμωμένη φεουδαλική οικονομία και η εν τω γεννάσθαι αστική τάξη έχει ανεπαρκή δύναμη συσσώρευσης μέσω της αγοράς —με την απουσία μιας διαδεδομένης προλεταριοποίησης— χωρίς να αντλεί φεουδαλικά πλεονάσματα (δες Laibman, 1984).

Οι χώρες του ανατολικού συνασπισμού χρειάζεται να βρουν ένα μονοπάτι ανάμεσα στην παλινόρθωση του καπιταλισμού (που φυσικά θα ήταν ένας εξόχως εξαρτημένος καπιταλισμός), από τη μια μεριά, και στην επιστροφή στην απολυταρχικά διοικητική μορφή του σοσιαλισμού από την άλλη. Αυτό το μονοπάτι χαρακτηρίζεται σαφώς από νέες μορφές προχωρημένου σοσιαλισμού, που περιλαμβάνει δημοκρατία στο χώρο δουλειάς, διάφορες μορφές σχέσεων αγοράς μεταξύ σοσιαλιστικών επιχειρήσεων και ανάμεσα σε επιχειρήσεις και ατομικούς καταναλωτές, καθώς και δημοκρατικό σχεδιασμό. Για να είναι ο σχεδιασμός πραγματικά δημοκρατικός, πιστεύω, πρέπει να υπάρχει το κεντρικό του συστατικό: ο συνολικός σχεδιασμός. Αυτό εγγυάται το συντονισμό, τη σταθερότητα και τη δυνατότητα να παίρνονται αποτελεσματικές αποφάσεις και γι' αυτό και τη δυνατότητα σχεδιασμού στα κατώτερα επίπεδα. Η εισαγωγή δημοκρατίας στις προτεραιότητες του κεντρικού πλάνου είναι επίσης ουσιαστική, και πρέπει να διερευνηθούν πολυάριθμες πιθανότητες, από συμ-

μετοχή μέσω δημόσιων οργανισμών μέχρι οικονομικά δημοψηφίσματα. Οι σχέσεις αγοράς, που πάντοτε αποκτούν το πραγματικό τους περιεχόμενο από τις βαθύτερες κοινωνικές σχέσεις, αντιπροσωπεύουν στις συνθήκες του προχωρημένου σοσιαλισμού το οριζόντιο στοιχείο της σχεδιαστικής διαδικασίας και συνεπώς δεν εξισορροπούν το σχεδιασμό, αλλά αντίθετα είναι ένα μέσο για το σχεδιασμό και την εφαρμογή του πλάνου.

Το τελικό επιχείρημα υπέρ του σοσιαλισμού, ως συστήματος που υπερβαίνει την ιδιωτική καπιταλιστική συσσώρευση και την αντικαθιστά με την οικονομική δημοκρατία, βασίζεται στην πιο θεμελιώδη έμφυτη κριτική τάση της ανθρώπινης ζωής: την ανερχόμενη παραγωγικότητα της εργασίας. Υποθέτοντας —κριτικά— την αποφυγή θερμοπυρηνικής και οικολογικής καταστροφής, η αυξανόμενη πίτα που προκύπτει πρέπει να καταλήγει είτε σε αυξανόμενο μερίδιο που μετατρέπεται σε ιδιοκτησία, είτε σε σταθερά αυξανόμενα υλικά στάνταρ διαβίωσης για την εργαζόμενη πλειοψηφία. Η πρώτη κατάληξη, για πολλούς λόγους, είναι αποσταθεροποιητική, έστω από προοδευτική υπονόμηση της νομιμότητας του ίδιου του θεσμού της ιδιοκτησίας (Laibman, 1983). Η δεύτερη κατάληξη οδηγεί σε σταθερή χειροτέρευση του κλασικού και ωμού καπιταλιστικού κινήτρου για εργασία: του φόβου. Απαιτούνται σαφώς νέα κίνητρα βασισμένα σε καθολικά μοιρασμένη αφθονία. Αυτά θα ελκύσουν τη θετική και δημιουργική σχέση του εργάτη με τη διαδικασία της εργασίας και συνεπώς προϋποθέτουν την εισαγωγή δημοκρατικών αρχών μέσα στην παραγωγή —κάτι που ποτέ πριν δεν επιτεύχθηκε. Η οικονομική δημοκρατία αμφισβητεί τα καπιταλιστικά προνόμια. Μ' ένα διαφορετικό τρόπο, αμφισβητεί τα γραφειοκρατικά προνόμια και τον απολυταρχικό έλεγχο, που αποτελούν εμπόδιο τόσο στον κεντρικό όσο και στον αποκεντρωμένο σχεδιασμό. Είναι αδιανόητη σ' ένα αντιδραστικό όραμα μικρών ιδιοκτητών και απλής εμπορευματικής παραγωγής. Οι οραματιστές της ελεύθερης αγοράς μέσα στη σοβιετική και ανατολικοευρωπαϊκή διάνοηση δε φαίνεται να καταπιάνονται γερά με την αντίφαση μεταξύ της ατομικής ιδιοκτησίας και της κοινωνικοποιημένης παραγωγής.

Με λίγα λόγια, τόσο η δημοκρατία όσο και ο σχεδιασμός είναι οι μακροπρόθεσμες συνέπειες της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του ανθρώπου. Μέχρι τώρα, καθώς αυτές οι δυνάμεις συνεχίζουν να έρχονται στο φως, ο σοσιαλισμός, μακριά από το να έχει αναφερθεί από τις τρέχουσες εξελίξεις, θα ξαναεμφανιστεί, πιστεύω, ως η υγιής βάση για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη του ανθρώπου καθώς μπαίνουμε στην τρίτη χιλιετία.

Μετάφραση: Γιούλη Χρονοπούλου

Βιβλιογραφία

- Abouchar, Alan, ed. 1977. *The Socialist Price Mechanism*. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Baumol, William J. 1965. *Economic Theory and Operations Analysis*. 2nd Edition. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Benard, Jean. 1989. «Socialist Incentive Schemes and the Price Setting Problem.» In Stanislaw Gomulka, Young-Ghool Ha and Cai-One Kim, eds., *Economic Reforms in the Socialist World*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Berliner, Joseph S. 1976. *The Innovation Decision in Soviet Industry*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

- . 1987. «Soviet Economic Reforms and Technological Progress.», Paper presented at Fukushima International Symposium, Fukushima University, November 27-28.
- Bornstein, Morris. 1977. «Economic Reforms in Eastern Europe.», In *Eastern European Economies Post-Helsinki*, Joint Economic Committee, 95th Congress, 1st Session. Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office.
- Brody, Andras. 1965. «Three Types of Price Systems.» *Economics of Planning*, 5:3.
- . 1970. *Proportions, Prices and Planning: A Mathematical Restatement of the Labor Theory of value*. Budapest: Akademiai Kiado; Chicago: American Elsevier.
- Brown, Emily Clark. 1966. *Soviet Trade Unions and Labor Relations*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Davies, R. W. 1966a. «The Soviet Planning Process of Rapid Industrialization.» *Economics of Planning*, 6:1.
- . 1966b. «Planning a Mature Economy in the USSR.» *Economics of Planning*, 6:2.
- Dempsey, Bernard, S. J. 1965. «Just Price in a Functional Economy.» In James A. Gherity, ed., *Economic Thought: A Historical Anthology*. New York: Random House.
- Dobb, Maurice. 1955. *Economic Theory and Socialism*. New York: International Publishers.
- . 1969. *Welfare Economics and the Economics of Socialism: Toward a Commonsense Critique*. New York: Cambridge University Press.
- Dorman, Robert, Paul A. Samuelson, and Robert M. Solow. 1958. *Linear Programming and Economic Analysis*. New York: McGraw Hill.
- Durgin, Frank A. 1977. «The Soviet 1969 Standard Methodology for Investment Allocation Versus “Universally Correct” Methods.» *ACES Bulletin*, XIX:2 (Summer).
- Ellman, Michael. 1973. *Planning Problems in the USSR*. London: Cambridge University Press.
- . 1979. *Socialist Planning*. London: Cambridge University Press.
- Feiwel, George. 1967. *The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms*. New York: Praeger, Special Studies Series.
- Felker, J. L. 1966. *Soviet Economic Controversies: The Emerging Marketing Concept and Changes in Planning, 1960-1965*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Galbraith, John Kenneth. 1967. *The New Industrial State*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gregory, P. R., and R. C. Stuart. 1981. *Soviet Economic Structure and Performance*. Second edition. New York: Harper and Row.
- Hayek, Friedrich A. 1935. *Collectivist Economic Planning*. London: Routledge.
- . 1994. «The Use of Knowledge in Society.» *American Economic Review*, 35:4 (September).
- Hejl, L., O. Kyn and B. Sekerka. 1967. «A Model for the Planning of Prices.» In C. H. Feinstein, ed., *Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb*. London: Cambridge University Press.
- Hohmann, Hans-Hermann, Michael C. Kaser and Karl C. Thalheim, eds. 1975. *The New Economic Systems of Eastern Europe*. Berkeley, California: University of California Press.
- Khudokormov, G. N., gen. ed. 1967. *Political Economy of Socialism*. Moscow: Progress Publishers.
- Kirsch, Leonard Joel. 1972. *Soviet Wages: Changes in Structure and Administration Since 1956*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Kornai, Janos. 1986. «The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes, and Reality.» *Journal of Economic Literature*, 24 (December).
- Kozlov, G. A. 1977. *Political Economy: Socialism*. Moscow: Progress Publishers
- Laibman, David, 1978. «Price Structures, Social Structures and Labor Values in a Theoretical Socialist Economy.» *Economics of Planning*, 14:1, 3-23.
- . 1981. «Two-Sector Growth with Endogenous Technical Change: A Marxian Stimulation Model.» *Quarterly Journal of Economics*, XCVI.
- . 1983. «Capitalism and Immanent Crisis: Broad Strokes for a Theoretical Foundation.» *Social Research*, 50:2.
- . 1984. «Modes of Production and Theories of Transition.» *Science & Society*, 48:3 (Fall), 257-295.
- Lange, Oskar. 1956. *On the Economic Theory of Socialism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- , ed. 1962. *Problems in the Political Economy of Socialism*. New Delhi: People's Publishing House.
- . 1963. *Political Economy. Vol. I: General Problems*. New York: Macmillan.
- Marx, Karl. 1933. *Critique of the Gotha Programme*. New York: International Publishers.
- Nove, Alec. 1969. *The Soviet Economy*. New York: Praeger.

- . 1983. *The Economics of Feasible Socialism*. London: George Allen & Unwin.
- Novosti Press Agency. 1972. *Labour Legislation in the USSR*. Moscow: Novosti Press Agency.
- Roberts, Paul Craig. 1971. *Alienation and the Soviet Economy*. Santa Fe, New Mexico: University of New Mexico Press.
- Robinson, Joan. 1967. «Socialist Affluence.» In C. H. Feinstein, ed., *Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sagaidak, E. A. 1977. «The Level and Dynamics of Current Purchase Prices on Agricultural Products.» Translation in *Problems of Economics*, XIX:12 (April).
- Seton, Francis. 1977. «The Question of Ideological Obstacles to Rational Price Setting in Communist Countries.» In Alan Abouchar, ed., *The Socialist Price Mechanism*. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Shaffer, Harry G., ed. 1984. *The Soviet System in Theory and Practice: Western and Soviet Views*. 2nd edition. New York: Frederick Ungar Publishing Co.
- . 1986. «Towards New Economic Reforms in the USSR.» *Research Papers in Theoretical and Applied Economics*, 86-3, Department of Economics, University of Kansas.
- Sik, Ota. 1967. *Plan and Market Under Socialism*. White Plains, New York: International Arts and Sciences Press.
- Stalin, Joseph. 1952. *Economic Problems of Socialism in the USSR*. New York: International Publishers.
- Vanek, Yaroslav. 1974. *The Participatory Economy*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- . 1977. *The Labor-Managed Economy*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Vyas, A. 1978. *Consumption in a Socialist Economy: The Soviet Industrialization Experience, 1929-37*. New Delhi: People's Publishing House.
- Zauberman, Alfred. 1967. *Aspects of Planometrics*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.

Σημειώσεις

- Χρυστό ευγνωμοσύνη στους Michael Lebowitz και Frank T. Fitzgerald για τις χρήσιμες υποδείξεις τους και την κριτική τους σ' ένα προσχέδιο αυτής της εργασίας.
- Ο «καπιταλισμός» μπορεί να οριστεί, για τις παρούσες ανάγκες, ως ένα σύστημα στο οποίο τα μέσα παραγωγής κατέχονται και ελέγχονται από μια μειοψηφούσα ανώτερη και κυρίαρχη τάξη, και ένα σημαντικό κομμάτι της παραγωγής το οικειοποιείται αυτή η τάξη, αγοράζοντας την εργατική δύναμη μιας πλειοψηφούσας εργατικής τάξης μη ιδιοκτητών, σ' ένα γενικό πλαίσιο ατομικής ιδιοκτησίας και αγορών.
- Υπάρχουν κάποιες αντίθετες τάσεις —επινοϊκίαση, αποδέσμευση κ.λπ.— αλλά πιστεύω ότι δεν αντιδικούν με τη γενική κατεύθυνση.
- Έτσι έγινε αντιληπτό το ζήτημα στην περίφημη μπροσούρα του Στάλιν, *Προβλήματα του Σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ* (1952).
- Είναι αξιοσημείωτο ότι ο όγκος της φιλολογίας —κριτικής του σοσιαλισμού και ευνοϊκής της «ελεύθερης αγοράς»— δεν παρουσιάζει καν αυτή την αντίληψη για το συνολικό σχεδιασμό, παραπέμποντάς την σε μαθηματικά λιμνάζοντα νερά, στην «αρχή της αποσύνθεσης» (δες Zauberman, 1967), και κλίνοντας αντί γι' αυτή την από καιρό νεκρή έννοια της κεντρικής διοίκησης και του κεντρικού λεπτομερειακού σχεδιασμού.
- Η ιστορικά συγκεκριμένη φύση των σοσιαλιστικών προκαθορισμένων τιμών —«τιμές κοινωνικής αναπαραγωγής»— θα συζητηθεί στην ενότητα 2, παρακάτω (δες επίσης Laibman, 1978).
- Μου έρχεται στο νου μια αναλογία με τη διάκριση ανάμεσα στη βιολογική και την πολιτιστική εξέλιξη: η πρώτη (που αντιστοιχεί στην αγορά) απαιτεί τυχαίες μεταλλάξεις, και συνεπώς μακρές χρονικές περιόδους, πριν συμβούν ευνοϊκές ή προσαρμοσμένες μεταλλάξεις. Η δεύτερη προχωρεί με ταχύτητα και συνεπάγεται συνειδητό μετασχηματισμό του περιβάλλοντος.
- Έχω κατά κάποιο τρόπο απλουστεύσει τον κατάλογο του Μπέρλιנερ, συνενώνοντας την «αυτονομία της παραγωγής» με την «αυτονομία των πωλήσεων», και απαλείφοντας τη «διεθνοποίηση» —πρόσβαση σε εξωτερικές πηγές τεχνολογίας— η οποία σε σχέση με την παρούσα συζήτηση ανήκει σ' ένα κατώτερο επίπεδο αφάιρησης. Αυτός ο συγγραφέας έκανε μια μεγαλύτερη μελέτη της καινοτομίας στη σοβιετική βιομηχανία, με βαθιά ανάλυση των θεσμικών εμποδίων για καινοτομία (Berliner, 1976).